

YENİ BULUNMUŞ BAZI BELGELERİN IŞIĞINDA KÂMİL PAŞA'NIN SİYASAL DURUMU

Ord. Prof. HİKMET BAYUR

Bu belgeler Kâmil Paşa'nın evrakı arasında oğlu Hilmi Kâmil Bayur'ca bulunmuş bazı not ve mektup müsveddeleri ile Yıldız'da çıkan ilginç bazı arıza ve lâyihalardır. Bizce bunların en dikkate değer olanları Kâmil Paşa'nın perakende birtakım notlarıdır.

Bu notlar genel olarak devlet yönetimine ve hele müstebit, otokrat bir padişahın yönetimiyle Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetine ışık tutan ve yol gösteren vecizelerdir. Bunlardaki düşüncelerin pek çoğu Kâmil Paşa'nın Padişaha ya doğrudan doğruya, veya mabeyin başkâtibi yoluyla sunduğu bugüne dek bilinen yazılarda bulunmaktadır. Bu gibi yazıların bir kaçı aşağıda görülecektir. Bulunmayanların da, ya henüz ele geçmemiş belgelerde buldukları veya Padişahla yapılmış görüşmelerde ileri sürülmüş oldukları düşünülebilir. Bunların ışığında o evrede devlet makinesinin işleyiş biçimi daha iyi sezilebilir.

Bu yazımızı Kâmil Paşa ve onunla ilgili Abdülhamit devrindeki bir çok olayı iyice belirten İsmail Hakkı Uzunçarşılı arkadaşımızın 74 sayılı Belleten'de (Nisan 1955) çıkmış olan "II. Abdülhamit Devrinde Kâmil Paşa" başlıklı incelemesine bir zeyl olarak kaleme aldık.

* * *

Aşağıda görülecek vecize niteliğindeki düşüncelerle onların kullanıldıkları arızalardan bir ikisini ele almadan önce Kâmil Paşa'nın kişiliğini kısaca hatırlatmak yerinde olur.

Osmanlı Devletinin, Berlin antlaşmasıyla (1878) birinci Genel Savaşın başlaması (1914) arasındaki otuz altı yıllık evre içinde, Girit'teki çok uzun zamanlardan beri var olagelen müzmin huzursuzluk ayrı tutulursa, içeride ayaklanmalar ve dışarıdan gelen çarpılar olmayan tek sadaret Kâmil Paşa'nın 1885'den 1891'e giden ilk sadaretidir. Bundan başka bu altı yıllık evrede Devletin dış itibarı ondan sonra uzaktan yakından görülemeyecek bir duruma geçmiştir.

Kâmil Paşa'nın öbür üç sadareti ise ya bir kaç hafta veya bir kaç ay sürmüş, son aşama karışık ve tehlikeli anlarda başlamış ve kendisi duruma egemen olmaya vakit bulamadan Padişah veya İttihat ve Terakki'ce düşürülmüştür.

Bu konularla ilgili birkaç yönü kısaca hatırlatmakla başlayacağız :

1 — Kâmil Paşa henüz sadrazam olmadan önce iç, dış ve ekonomik sorunlarda nasıl bir yol tutulmasını gerekli bulduğunu en çok şu üç lâyhada belirtmiştir : a) açıkta bulunduğu sırada 19 Cümadel ulâ 1296 (11/5/1879); b) Maarif Nazırı iken 27 Ramazan 1298 (23/8/1881); c) Evkaf Nazırlığı sırasında 24 Nisan 1299 (6/5/1883) günlü lâyhalarında¹. Doğal olarak da bu konulardaki istek ve düşüncelerini sadareti sırasında Padişaha sunduğu arızalarda ayrıntılı olarak bildirmiştir².

Burada birkaç örnek vereceğiz :

Demin anılan ikinci lâyhada çok dikkate değer olan şu cümle (S. 87) ayrıca büyük bir isabetli görüşü kapsar ve yazarın altı yıllık sadareti boyunca yurdu iç ihtilâllerden ve dış çarpılardan nasıl koruduğunu anlamaya yarar. O der ki :

“Elhasıl Devlet-i aliyenin gavaiden masun³ olması idare-i mülkiyenin bir kat daha tanzimiyle teba-i şahane sınıflarının menafi-i devlete muvafık bir yola sülûk ettirmeye mütevakıf olup, bu da ilk nazarda her ne kadar güç görülse bile ecnebilerin bir takım vesaitle memalik-i şahane ahalisini kandırıp kendi maksatlarına hizmet ettirecek yola çevirmek kadar güç değildir”.

Keza O, anılan son iki lâyihasında ve hele üçüncüsünde ekonomik işler, demir yolları, fabrika ve bankalar üzerinde durmakta, plân düşüncesini ileri sürmekte, yabancı sermaye konusunu ele almakta ve isabetli görüşler açıklamaktadır. Daha Evkaf Nazırı iken 1883 de⁴ çiftçileri tefecilerin elinden kurtarmak için “kredi fonsie” niteliğinde bankalar kurulmasını istemiştir.

¹ Metinler için Bk. Hilmi Kâmil Bayur: “Sadrazam Kâmil Paşa, Siyasî Hayatı (S. 79 v.d., 81 v.d., 91, v.d.)

² Bunların birçoğu kendi Hatıratında bulunur.

³ Pürüzlü durum ve dertlerden korunmuş.

⁴ Demin anılan üçüncü lâyhada (S. 92-93).

Sadrazam olunca demiryolu yapımına hız verdiği gibi bir başlangıç olmak üzere 26/8/1890'da Almanya ile kapitülasyon esasına dayanmayan bir tecim antlaşması imzalamıştır. Doğal olarak bunun hükümlerinin yürürlüğe girmesi öbür büyük devletlerin de aynı nitelikte bir antlaşma imzalamalarına bağlıydı. Ancak bir çığır açılmış oldu.

Yine sadareti sırasında Ziraat Bankasını kurmuştur. Bu konuda padişahın onayına sunulan 5 Teşrinievvel 1303 (17 Ekim 1887) günlü mazbatanın bazı kısımları Hilmi Kâmil Bayur'un anılan eserinde vardır (s. 167 v.d.). Gerçi Osmanlı'da tarım kredisinin temeli Mithat Paşa tarafından "Memleket Sandıkları" adıyla 1863 yılında yersel kuruluşlar niteliğinde oluşturulmuş, daha sonra 1883'de Sait Paşa'nın sadaretinde bunlar "Menafi Sandıkları" biçimine sokulmuş ise de modern anlamda tarım kredisi sağlayan Ziraat Bankası Kâmil Paşa tarafından 1888 yılında kurulmuştur. Ne gariptir ki bu banka için yapılan türlü kutlamalarda dikilen heykellerde, konulan levhalarda onun adı hiç anılmamaktadır.

Malî durumu da elden geldiği ölçüde düzeltmiştir. İzmir Valiliğinden azledildikten sonra onun 31/7/1907 günlü arzısında⁵: "Devletin Düyun-u muntazama ve gayr-ı muntazaması birer suret-i tesviyeye raptolunarak müzayaka-i maliyenin şiddeti tahfif edilmiş. . . " denilmektedir.

2 — Kâmil Paşa 1885'de, ikisinde de Bulgar çoğunluğu yaşayan Bulgaristan'la Rumeli-i Şarki'nin birleşmesinden birkaç gün sonra Sadrazam olur. Birleşme olayı üzerine o sırada Sadrazam bulunan Sait Paşa derhal ordu gönderilmesini ister. Evkaf Nazırı olan Kâmil Paşa ise "Edirne'de ne kadar asker var" diye sorunca Harbiye Nazırı Gazi Osman Paşa "7.000 kişi" karşılığını verir; Kâmil Paşa da önce bu sayıyı yeter dereceye çıkardıktan sonra işe girişilmesini ileri sürer. Padişahın ise esasen bir çatışma istemediği az sonra anlaşılacaktır. Bu görüş ayrılığı yüzünden Sait Paşa azledilip yerine Kâmil Paşa geçer ve az sonra Sırbistan'la Bulgaristan arasında savaş çıktığından ve gerektiği ölçüde asker de toplanmış olduğundan Bâbüâlî, Rumeli-i Şarkıye girip eski durumu yerine getirmek isterse de Padişah bundan çekinir ve razı olmaz.

⁵ Metin için Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: "II. Abdülhamit devrinde Kâmil Paşa" Belleten C. XIX, Sayı 74 (Nisan 1955) S. 221.

İşler bu çığıra girince ancak diplomasî ile sonuç almaya çalışmak yolu kalıyordu. Sonda maddî kazanç olarak dokuz bucağı ve yüz kadar köyü olan Kırcaali ilçesi doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine geri gelir ve sözde Osmanlıya bağımlı olan Bulgaristan Prensi, Rumeli-i Şarkî valisi atanır.

3 — İngilizler Mısır'ı 1882 de işgal etmişler ve onları oradan çıkarmak için yapılan bütün çabalar sonuçsuz kalmıştı ⁶. 1885 de sadrazam olan Kâmil Paşa uzun görüşmeler sonunda şu anlaşmayı elde eder (22/6/1887): İngilizler üç yıl sonra Mısır'dan çekilecekler, ancak ileride bir zorunluk olur da Osmanlı Hükümeti oraya asker gönderirse İngilizler de aynı şeyi yapacaklardır. İngiltere Kraliçesi bu anlaşmayı tasdik ederse de önce bu işi kabul edip hükümete onu imzalamak yetkisini vermiş olan Abdülhamit, Rus ve Fransız Büyükelçilerinin itirazları sonucunda tasdikten kaçınır. Bu davranış İngiltere Kraliçesi Victoria'ya çok ağır gelir.

Bu anlaşma İngiltere'ye Mısır'ı üç yıl sonra boşaltmak koşuluyla bu ülke dışarıdan bir saldırıya uğramak veya orada kargaşalık çıkmak gibi durumlar gerçekleşirse Osmanlı ile bir türlü ortaklık sağlıyordu. Ancak ne ondan önceki beş yıl içinde (1882-1887) ne de ondan sonra birinci Genel Savaşın patladığı 1914 yılına dek İngilizleri Mısır'dan çıkaracak bir anlaşmaya varılamamış olduğuna göre Kâmil Paşa'nın parlak bir başarı elde ettiği ve Abdülhamid'in aşırı kaygı ve kuşkusunu yüzünden bunun boşa gittiği kabul edilmelidir.

Osmanlı ile anlaşamayan İngiltere işgale itiraz eden ve güçlük çıkararak Büyük devletlere tavizler vererek onları bu işe razı edecektir. Böylece bu işgal türlü ölçülerde 1882'den 1954'e dek sürecektir.

4 — 1887 yılında genişletilen ve "Doğu üç taraflı bağlaşması" denilen İngiltere - Avusturya - İtalya anlaşmasında ⁷ Türkiye'den kendileriyle işbirliği yapmasını istemek kaydı vardır. Bu anlaşma Almanya - Avusturya - İtalya arasındaki Üçlü Bağlaşma ile paralel işlemekteydi, daha doğrusu İngiltere'nin Doğu ve Akdeniz sorunlarında bu bağlaşmaya katılmasıydı. Kâmil Paşa buna girilmesine

⁶ Bk. Hikmet Bayur Türk İnkılâp Tarihi C. I, K. I, S. 31 v.d. ve S. 57 v.d.

⁷ Anılan anlaşma iki kademedede gerçekleşmiştir. İngiltere-İtalya arasında 12/2/1887'de imzalanmış, 23/3/1887 de de Avusturya buna katılmıştır. Bk. H. B., Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, K. I, S. 60 v.d.,

eğilimli olursa da Abdülhamit Rus ve Fransız baskısıyla çekingen durur ve iş savsaklamalar yüzünden geri kalır⁸.

Bundan sonra Osmanlı devleti bir devletler bağlaşmasına ancak kendi direnişli istekleriyle 1914 de, Almanya zaten genel savaşa tutuşmuşken girebilecektir.

Devletin bu “Doğu üç taraflı bağlaşmasına” girmemesi için Abdülhamid’in kuşklarının nasıl tahrik edildiğini, yani daha doğrusu ona yaranmak ve iç duygularına uymak için saray adamlarının ne gibi düşünceler ortaya attıklarını gösteren bir belgeyi ileride göreceğiz. Bu, mabeyin kâtiplerinden Kadri Bey’in Yıldız evrakı arasında bulunan bir lâyihasıdır⁹.

Bütün bu olaylar gösterir ki Kâmil Paşa’nın Sadareti sırasında Devletin son yıllarda uğradığı çarpıların zararları elden gelebildiği ölçüde tamir edilmiş veya edilmek imkânı sağlanmış, dostluğuyla bağlaşıklığı aranır bir duruma getirilmiş ve ekonomik kapitülasyonların kaldırılması yolunda önemli bir ilk adım atılmıştır. Bunda anlayışlı diplomatik tutumun etkisi olduğu kadar içeride baysallığın sağlanmış ve ekonomik kalkınmaya girişilmiş olmasının da etkisi büyük olmuştur.

Kâmil Paşa’nın kişiliğinin bir özelliği de cesur davranışı ve açık sözlülüğüdür.

Halep valisi iken bir Ermeni ayaklanmasını, sorumluluktan kaçınmayarak başarı ile bastırmıştı. Davranışını çok çetin bulan İngiltere Büyükelçiliğinin sızlanması ve direnmesi üzerine azledilir ve açığa kaldığı süre boyunca kendisine aylık verilmez.

Açık sözlülüğünün bir örneği Maarif Nazırlığı sırasında yazmış olduğu yukarıda anılan 27 Ramazan 1298 (23/8/1881) günlü lâyi-

⁸ Bk. Kâmil Paşa Hatıratı: S. 78 (16 Mart 1303-28/3/1887), S. 95 (28 Mart 1303-9/4/1887), S. 112 (14 Teşrinievvel 1303-26/10/1888) S. 115 (1 Kânunuevvel 1304-13/12/1888), S. 43 (8 Kânunuevvel 1304-20/12/1888) S. 46 (9 Kâ. evvel 1304-21/12/1888), S. 132 (13 Eylül 1305-25/9/1889), S. 144 (9 Şubat 1305-21/2/1890)

⁹ O evrede bu gibi antlaşmaların esas önce Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak, bu yapılmayacak olursa herkesin alacağı payı saptamakta toplanır. En az yüz yıldanberi Osmanlı’yı sarsan çarpılar Rusya’dan geldiği için andığımız nitelikteki antlaşmalar açıkça belirtilmese de hep bu devlete karşıdır. Osmanlı devletinin katılması istenilen bu antlaşma ile onu Rus baskısıyla istenilmeyen bir yola sapmaktan alıkoymak ve gerekirse Rusya’ya karşı ona yardım etmek düşüncesiyle yapılmıştı.

hada¹⁰ Abdülhamid'in hiç hoşuna gitmeyecek şu düşünceye çekinmeden yer vermiş olmasıdır :

“Rusya Devleti kendi memalikinin cesametine¹¹ ve zamanın hükmü¹² ile kabil-i telif¹³ olmayan usul-ü hükümetinin vehametine¹⁴ nazaran dahili gailelerden azade¹⁵ değil ise de...”.

İmlediğimiz söz Abdülhamit ve Çarlık düzenleri arasındaki benzeyiş dolayısıyla Padişahın yönetimini de kınamaya ve onun sonunu da kötü göstermeğe varıyordu.

O sırada Kâmil Paşa Maarif Nazırı olup iki yüz lira aylığı vardı. Bu lâyihanın verilişinden üç buçuk ay sonra¹⁶ 7 Aralık 1881'de sicilindeki kayda göre “hasbel icap” azlolunur. İki gün sonra da yüz lira aylıkla Nafia komisyonu üyesi yapılır.

Bir yıl kadar bu durum böylece devam ettikten sonra 1882'de Padişahın kızgınlığı geçmiş olacak ki Kâmil Paşa yine iki yüz lira aylıkla Evkaf Nazırı ve bilinen koşullar altında 25/9/1885'de Sadrazam olur.

Aşağıdaki görülecek vecizeler sadareti ve daha sonra İzmir Valiliği sırasında yazılmıştır.

* * *

Kâmil Paşa'nın evraki arasında düşüncelerini kapsayan perakende Notlara rastlanmıştır. Bunlardan bazıları aynen aşağıya aktarıldı (Belge 1 ve 2 de örnekler vardır):

1 — Devletin hal ve mevkiini hakkiyle takdir edebilmek için Devletin haliyle hemhal olmalıdır. Yoksa sayci şahanede kesbi sâ-mân¹⁷ edenlerin hal âşına¹⁸ olmaları muhaldir¹⁹.

¹⁰ Hilmi Kâmil Bayur. Anılan eser: S. 84.

¹¹ Büyüklüğüne.

¹² Zamanın emrettiği yol.

¹³ Uyuşamaz.

¹⁴ Ağırılık, tehlike.

¹⁵ İç dertlerden yoksun.

¹⁶ Lâyiha elden ele geçmiş ve sonunda bu gibi yönleri mimlemekte uzman bir hafiyeye görülmüş olmalıdır. Üç buçuk aylık gecikme bundan doğmuş sanılabilir. Şu da var ki ileride birkaç kere göreceğimiz gibi Abdülhamid'in cezalandırmaları suç saydığı eylemlerden birkaç hafta veya birkaç ay sonra gerçekleşmektedir.

¹⁷ Mevki sahibi olan, zenginleşen.

¹⁸ Durumu bilir.

¹⁹ Olamaz.

2 — Menafi-i saltanatı seniyyeyi mizacı²⁰ Şahaneye tevfiik etmek²¹ hünerdir.

Hukuk ve menafi-i Şahaneye hizmet etmek Efendimize hizmet etmektir.

Mizacı Şahaneye hizmet ise kendi menfaatimize hizmet demektir.

3 — Şevketlû Efendimiz fatin²² ve zekî ve mahir, nikübed-di²³ ahvali fark ve temyize kadir ise de sureti maişet²⁴ ve muaşeretü²⁵ hümayunları icabınca efkârı Şahaneleri erbabı hiyel²⁶ ve desaisin²⁷ ilkaatı²⁸ acibe ile zatı hümayunlarında ihdas ettikleri hissiyata tâbidir.

(Kırmızı mühürlü açılmış bir büyük zarf üzerindeki Notlar:)

4 — Efkarı umumiyeyi yok hükmünde addetmek kabil değildir.

5 — İtirazlara Bâbîâlî hedef olacak yerde Mabeyni Hümayun mesuliyete maruz olmuştur.

6 — Mahmilerin²⁹ seyyiatı³⁰ hamiyeye³¹ raci³² oluyor.

7 — Bir adam, tab'ı ve talihinin veya efağının muktezası³³ olsun, halkın menfurı oldukça onun hakkında teveccüh göstermek talihine iştirak etmek oluyor.

8 — İslâmın inkisarı halinden Ermeniler istifade ediyor.

9 — Bilâ beyyine³⁴ vicdanen hükmetmek şer'an caiz değildir.

10 — Hükümdarın Devairi Resmiye haricinde iş görmesi usule muvafik değildir.

Mabeyni Hümayunun doğrudan doğruya süfera ile haberleşmesi iyi değildir.

²⁰ Tabiat, yaradılış.

²¹ Uydurmak, uygun kılmak.

²² Anlayışlı.

²³ İyi ve kötü.

²⁴ Yaşama yolu, biçimi.

²⁵ Başkalarıyla geçinme biçimi.

²⁶ Hileler.

²⁷ Hileler.

²⁸ Sözleri.

²⁹ Korunanların.

³⁰ Kötülükleri.

³¹ Koruyana.

³² Geri tepiyor.

³³ Gereği.

³⁴ Kesin kanıt olmadan.

11 — Erbab-ı mesalihin Mabeyn-i Hümayun Komisyonlarından şikâyetleri çok fazladır.

12 — Efendimiz iyilere serfiraz (başta) olacak yerde menfur-ların³⁵ davet ettiği seyyiatın netaicine hedef oluyor.

(İzmir'de Vali bulunduğu sırada Not defterinden:)

13 — Biz İzmir'de buldukça bir kimse tab'ı³⁶ Şahaneye mugayir³⁷ rey ve mütalâa beyanına cesaret edemeyeceğinden Zati Şahane teati-i efkârdan³⁸ istifade edemeyecektir.

Süferadan alınacak reyler dahi, her sefir kendi devletinin menfa-tatine muvafık rey itasiyle efkârı Şahaneyi o cihete celbe çalışacağından, faideden ziyade mazarratı dâi³⁹ olacağı şüphesizdir.

14 — Fenalar âhare fenalık isnadiyle setr-i hale çalışırlar.

15 — Tebdil-i Vükelâ husulü maksada kâfi değildir.

Tarik-i selâmet ikidir : Saray-ı Hümayunun telvisattan tecridi veyahut idareyi Bâbıâlf'ye bırakıp Padişahın kendi âleminde olması.

16 — Merkeziyet usulündeki müşkülât mani-i umrandır⁴⁰.

17 — Devlete güçlük olmaz kavlince Padişahlar nazariyatta her şeyi mümkün görürler. Fakat kabil-i icra olanla olmyanı bilmek onlara ait değildir. Binaenaleyh icraata bizzat karışmayıp iradatu seniyyelerinin infazını Vükelâsına bırakmaldırlar.

18 — Balkan Konfederasyonu ihtiraz olunacak neticedir.

19 — İngiltere'nin Devlet-i Aliyye'den yüz çevirmesi asayiş-i memleketi ihlâlê kâfidir.

20 — Rusya'nın dostluğunu muhafaza için İngiltere ile Fran-sa'yı elden bırakmamalıdır.

21 — Girid'e verilecek muhtariyeti idare Arnavutluk ve Suriye hakkında dahi aynı fikri uyandıracak, Ermenilerde ise o fikir zaten mevcuttur.

22 — İngiltere'nin dostluğunu muhafaza edip düşmanlığından sakınmalıdır.

³⁵ Kendilerinden nefret edilenlerin.

³⁶ Yaradılış, huy.

³⁷ Aykırı.

³⁸ Karşılıklı fikir ileri sürülmesi.

³⁹ Zarar getiren.

⁴⁰ Bayındırılaştırmak, kalkınma.

Bu acayip milleti kırmıya gelmez. Bonapart gibi bir hükümdarı yıkıp menfasında bitirmiştir.

23 — Öteden beri Rusya'nın karşısında bir metin sed hükmünde olan Devlet-i Aliyye'nin zaaf veya sukutunu emel eden Rusya'dan başka bir Devlet var mıdır? Asla yoktur.

İşte Devlet-i Aliyye'nin mevki-i tabiisi budur. Binaenaleyh Devlet-i Aliyye'nin umur-u mülkiye ve siyasiyesini idareye memur olanlar bu hakikati bilirler ve ona göre meslek ittihaz ederlerse Saltanat-ı Seniyyenin kudret ve azametini ne dereceye kadar isal edebilecekleri edna mülâhaza ile malûm olur. Esbap mevcut, hüsn-ü idare mefkuttur.

24 — Düvel-i saireye karşı Devlet-i Aliyye politikasının hikmetine vâkıf kimler vardır?

25 — Memalik-i Şahenenin her kıtasının bir Devletin matmah-ı nazarı⁴¹ olduğuna şüphe yoktur.

* * *

Bu düşünceleri kapsayan birkaç belgeyi aşağıya koyuyoruz. İlk olarak Kâmil Paşa'nın "*Devletin âtisini temin için usul-ü idarenin tanzimi emeliyle Hakan-ı sabıka takdim kılınan arzı-i hususiyenin sureti*" başlıklı yazısından birkaç parça alacağız⁴². Bu arzıda devlet işlerinin yürütülmesindeki yanlış tutumu ve bunu önlemenin yollarını anlatan ve padişahı kızdırdığı gibi saray adamlarına Sadrazama karşı çabalarında geniş bir sermaye teşkil eden birçok parça bulunmaktadır.

Başlangıçta şu uyarma vardır :

"Ahval-i dahiliyemizin tetkikatına girişilince kuvve-i müfekki-reyi işgal eden bir çok esbap, istikbalimizi iyi bir surette göstermekte olmasıyla hal-i hazırın iyiliğine itimat edilmiyerek âtiyi temin edecek tedabire tevessül olunması farizeden görünür".

"... Efendimiz Hazretlerinin buldukları hal ve mevki-i fevkalâde cihetiyle "Elebdan sümme-l edyan"⁴³ mantuk-u münifince⁴⁴ tab'an⁴⁵ evvela Zat-ı Akdes-i Hümayunlarının tehlikeden muhafazası

⁴¹ Göz dikilen yer.

⁴² Kâmil Paşa Hatıratı S. 105-111. Alınan parçaların buldukları sahifeler ayrıca gösterilecektir. Arıza 2 Haziran 1304 (14/8/1888) günlüdür.

⁴³ Önce bedenler sonra dinler.

⁴⁴ Ulu sözüne göre.

⁴⁵ Doğal olarak.

kaydında ihtiyata riayetle, gerçi umum bendegânın akdem-i vezaif-i ubudiyeti olan bu husus-u mühimme cümlece itina ve hizmet olunmakta ise de başkaca dahi istitla-i ahval için⁴⁶ tedabir-i lâzime ittihazı arzu ve irade buyurulmuş olup şu kadar ki olbapta istihdam buyurulan vesait-i mahsusenin⁴⁷ şu halden istifade emeliyle bazen bissuhule⁴⁸ def'i mümkün olan umur-u cüz'iyeye⁴⁹ cesametlendirilerek ve bazen dahi hiç vücudü olmayan bir şey nazargâh-ı âliye ayn-i hakikat mesabesinde arz edilerek böyle şeylerin sıhhat ve adem-i sıhhatine yakın hasıl buyurmak için⁵⁰ tahkik ve istiknahı meşgalesi efkâr-ı şahaneyi haylıca işgal ve it'ab⁵¹ eyledikten başka her türlü ihtimale karşı tedabir-i ihtiyatiye ittihazı dahi küllî külfete tevakkuf edip binaberin⁵² bu yolda olan meşguliyet-i daim ekseriya evkat-ı⁵³ şahaneyi iza'e⁵⁴ eylediği cihetle maham-i devlet-i aliyeleriyle iştigale⁵⁵ çok vakit bırakmamakta olduğuna ve halbuki Velinimet-i bîminnetimiz Şevketmeap Efendimizin Hazretlerinin yalnız maham-ı saltanat-ı seniyyelerini değil umur-u âdiyenin müfredatını⁵⁶ bile bizzat tedkik buyurmak tab'ı hümayunları iktizay-ı âlisinden bulunduğu binaen atabe-i⁵⁷ ulyaya arz olunan mesalihden⁵⁸ bazılarının vaktinde çıkarılmamasından ve bir takımının dahi mütalâasına vakit bulunamayarak ilişüp kalmasından dolayı bu keyfiyet dahilen ve haricen hoşnutsuzluğa badî⁵⁹ olmaktadır. Beynel-düvel münasebat-ı siyasiyenin kararsızlığıyla beraber teb'a ve zirdestan-ı⁶⁰ Devlet-i Aliyeyi teşkil eden anasırın ekseri fesada meyyal ve etrafımızda bulunan küçük hükümetler memleketlerinin tevsii⁶¹ fırsatına didedüz-ü intizar⁶² oldukları şu zamanda. . . ."

⁴⁶ Olan bitenleri öğrenmek için.

⁴⁷ Saray adamları ve hafiyeler anlamında.

⁴⁸ Kolaylıkla.

⁴⁹ Ufak işleri.

⁵⁰ Anlamak, kavramak için.

⁵¹ Yormak.

⁵² Dolayısıyla.

⁵³ Vakitler.

⁵⁴ Zıyan.

⁵⁵ Devletin önemli işleriyle meşgul olmaya.

⁵⁶ Ayrıntılarını.

⁵⁷ Kapı eşiği.

⁵⁸ İşlerden.

⁵⁹ Sebep.

⁶⁰ Eli altında, Uyruk anlamında.

⁶¹ Büyütülmesi, genişletilmesi.

⁶² Göz dikmiş olarak beklemekte oldukları.

Bu ağır kınamaları yaptıktan sonra sadrazam şöyle bir yolun tutulmasını ileri sürer (S. 110 - 111) :

“Varidat ve masarifatın tevazününe sây ve hizmet eden heyet⁶³ hengisi ise muvazene haricinde bir masrafın lüzumu yine o heyette tezekkür ve tasdik olunmadıkça vukuuna müsaade buyurulmaması.

“Lüzümundan fazla birçok memurîn ve müstahdemîn maaşatı bütçeye bar⁶⁴ olduğundan bir memuriyet münhal olduğunda⁶⁵ mümkün ise maaş hazine-mande edilip⁶⁶, değil ise diğer memur tayini hususu mensup olduğu daire ile Bâbîâlîf beyninde kararlaştırılarak arz olunmadıkça aharın tavassut ve istidası üzerine irade-i seniye itasına müsaade buyurulmaması.

“Rütbe ve nişan-ı zişan gibi atayay-ı seniye'nin tekessürü⁶⁷ itibar-ı âlisinin tenakusunu⁶⁸ mucip olmağla beraber mincihetin bütçeye de tesir etmekte bulunduğu⁶⁹ işbu avatıf-ı seniye'nin eskisi gibi müstehakına ve fevkalâde ifay-ı hizmet edenlere hasredilmesi⁷⁰, memurîn hakkında Bâbîâlinin şükür ve şikâyetinin nezd-i hümayun-u şahanede mesmu' olması⁷¹.

“Mesalih-i mühimme ve umur-u nafia hakkında Bâbîâlinin ba mazbata vuku bulan maruzat üzerine şerefsanîh olacak irade-i seniye her ne merkezde ise vakit ve zamaniyle isdarına⁷² müsaade-i seniye-i Hazret-i Padişahî şayan buyurulması.

“

“Makam-ı vekâlet⁷³ öteden beri iradat-ı seniye-i sâdirenin vasıta-i tebliği olduğundan umur-u idare-i mülkiye ve siyasiyeye dair şerefsadîr olan iradat-ı seniye'nin tebligatında usulü kadimeye riayete ferman buyurulması.

⁶³ Heyet-i Vükelâ, yani Bakanlar Kurulu anılıyor.

⁶⁴ Yük.

⁶⁵ Boşaldığında.

⁶⁶ Hazine için alıkonulup.

⁶⁷ Çoğalması.

⁶⁸ Azalmasını.

⁶⁹ Abdülhamid'in murassa yani mücevherli nişan dahi dağıtması dolayısıyla yazılmıştır.

⁷⁰ Yalnız bu gibilere verilmesi.

⁷¹ Bâbîâlinin iyi ve fena deyişine önem verilmesi.

⁷² Çıkarılmasına.

⁷³ Sadaret. Sadrazamın Padişahın vekili olması dolayısıyla.

“Umur-u ecnebiye ve politikaya ait mevad hangi devlete müteallik olursa olsun bir mecrayı resmîden geçip Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehabbe⁷⁴ beyninde mevcut olan hukuk ve münasebat-ı hasenenin muhafazası...”

Bu arızanın verilmesinden iki ay kadar sonra 24 Zilhicce 1306'da (21/8/1888) mabeyin başkâtibi Süreyya Paşa padişahın buyruğu üzerine sadrazamı âdetâ sorguya çeker. Başkâtibin Abdülhamid'e verdiği rapor Yıldız evrakı arasında bulunmuştur. Süreyya Paşa'nın başlangıçta “Velinimet Efendimiz bazı maruzatta istimal olunan tabirattan (.) endişe buyuruyorlar” demesi ancak yukarıdaki arızaya veya henüz görmediğimiz aynı nitelikte bir belgeye im olabilir.

Çok olasıdır ki Padişah bu yüzden sadrazamın kendisine bağlılığından şüphe etmiş olsun. Bu gibi kuşkular üzerinde iki ay boyunca saray adamları da herhalde ellerinden geldiği ölçüde işlemiş olacaktırlardır.

Bu belge ayrıca da Mısır ve Üçlü veya Dörtlü bağlaşmaya katılmak sorunlarının 1888 yazında nasıl bir durumda bulduklarını ve sadrazamın o sıradaki düşüncelerini göstermesi bakımından da önemlidir.

Belgenin aşağıdaki başlığından anlaşılacağı gibi Süreyya Paşa A, B ve C diye ayırdığımız kısımlar içinde yayık bulunan bu konuların tümünü Padişaha topluca sunmaktadır.

Bunlardan birinci kısım Mabeyin başkâtibinin Padişah adına Sadrazama söylediklerini, açıkladığı kuşkuları ve bunlar dolayısıyla istediği inancaları (A); ikincisi Kâmil Paşa'nın verdiği karşılıkları (B); üçüncüsü de başkâtibin bunlar üzerine sadrazama söylediklerini (C) kapsar.

Abdülhamid'in, amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'ın başlarına gelenleri hiç aklından çıkarmaması doğal ise de kuşkuları bu aşama ileri götürmesi yine de doğal sayılamaz ve onun göreceğimiz tutumunu bir hastalık olarak nitelendirmek gerekir.

⁷⁴ Dost Devletler.

Üzerinde durduğumuz belge şöyle bir başlık taşır :

“İŞBU ZİLHİCCENİN YIRMI DÖRÜNCÜ ÇARŞAMBA GÜNÜ SADRAZAM PAŞA KULLARINA VASİTA-İ TEBLİĞ OLDUĞUM EMR-Ü FERMAN-İ HÜMAYUN-U HAZRET-İ HİLÂFETPENAHİLERİNİN HULÂSASIYLA PAŞAY-İ MÜŞARÜNİLEYH KULLARININ MARUZAT-İ CEVABİYESİ ZABİT VARAKASIDIR”.

A. — *Başkâtibin Sadrazama söyledikleri :*

“Velinimet efendimiz bazı maruzatta istimal olunan tabirattan ve Girit hakkında ittihaz olunan tedabirin netayicinden endişe buyuruyorlar. Çünkü Girit hâdisesini teskin için kısm-ı küllisi redif olmak üzere otuz tabur asker tertip olundu. Bu kuvvetle mevaki-i muktaziye tutularak ahali-i islâmiye ile hristiyanlardan muti⁷⁵ olan ve arz-ı itaat edecek bulunanlar bittemin köylerine iade olunduktan sonra hal-i şakavette bulunanlar derdest edildikçe divan-ı harb-i örfiye verilerek mücazat-ı kanuniyeleri icra olunur ve cezirece⁷⁶ emniyet ve asayiş tamamıyla takarrür edinceye kadar bu hal devam eder deniliyorsa da, asakir-i şahanenin karşısında bulunacak olanlar bir devlet asakir-i muntazaması olmayıp eşkıyadan ibaret olduğu cihetle bunlar bir mahalde kuvve-i askeriye görünce suret-i itaatta görünüp asker oradan gidince yine tarik-ı şakavete sülûk⁷⁷ eder. Bu hal ile cezirece şuriş⁷⁸ bir çok vakit devam eyler. Diğer cihetten hasat vakti taht-ı silâha alınan efrad-ı redife iş uzadıkça yese düşerek ve müzayaka-i maliyeden⁷⁹ dolayı vakt-i zamaniyle maaş dahi alamıyarak oradaki asker beyninde bir itaatsizlik zuhur edebilir”.

Burayadek Padişahın başkâtip yoluyla sadrazama söyledikleri bir aşama akla yakın sayılabilir. Ancak bunun arkası işin acayıplığını ve saçmalığını göstermektedir. Süreyya Paşa şöyle devam eder :

“Bu halden bazı menviyat-ı muzirre⁸⁰ de vukua gelmek muhtemeldir. *Meselâ İngilizler’in, Ruslar’ın Boğazları tutmak hakkında bazı teşebbüsatta bulduklarını hissediyoruz diyerek Girit’te adem-i itaat halinde*

⁷⁵ İtaat eden, buyruğa uyan.

⁷⁶ Ada.

⁷⁷ Eşkîyalık yoluna sapar.

⁷⁸ Karışıklık.

⁷⁹ Para sıkıntısından.

⁸⁰ Zararlı amaçlar.

bulunacak askeri alıp bu tarafa bir donanma sevketmeleri ihtimalden baid⁸¹ değildir⁸². İngilizler Mısır meselesinin tesviyesi için müzakereye şuru etmeğe⁸³ birkaç defa meyl göstermek derecelerine getirilmiş, hattâ geçenlerde Vamberi⁸⁴ gibi bir adamın tavassutuna bile müracaat eylemiş iken sonradan bu işi meskût bırakmak tarikini ihtiyar eylemeleri bu işin arzuları veçhile tesviyesine Şevketmeab Efendimiz Hazretlerini mani-i münferit⁸⁵ bilerek, Cenab-ı Hak savn-ı ilahtsinde masun ve mahfuz buyursun⁸⁶, Velinimet-i bîminnetimiz şevketmeab efendimiz hazretlerinin asr-ı hümayunlarından sonraya talik-i maslahat etmeğe⁸⁷ ve Hüda göstermesin o zamanın hulûlünü takrip eylemeğe sarf-ı mesai etmek niyetinde bulduklarını gösteriyor⁸⁸. Ve karşımızda bir devlet donanması bulunmadığı halde Şakir Paşa'nın Girid'e iki torpito istimbotu istemesi dahi garip görünüyor. Velinimet efendimiz zat-ı âlinizin sadakat ve ubudiyetlerinden emin olup ancak bazı vukuat-ı cariye vukuat-ı salife ile tatbik olununca⁸⁹ nefs-i hümayun-u mülükâneleri hakkında mucib-i endişe bazı ahval görmektedirler. Binaenaleyh Girit hakkında ittihaz olunan tedabirden mahsus ve muntazar olan netice nedir? Olbapta ve endişe buyurulan ahval hakkında zat-ı âlilerinden teminat-ı kaviyye talep buyuruyorlar.”

⁸¹ Uzak.

⁸² Hep biz imliyoruz.

⁸³ Başlamaya.

⁸⁴ Peşte Üniversitesinde Türkoloji Enstitüsünü kurmuş olan ünlü Türkolog Profesör Wambery Armin.

⁸⁵ Tek engel.

⁸⁶ Tanrı ilâhî koruyuculuğu altında korusun ve saklasın.

⁸⁷ İş Abdülhamid'in padişah bulunduğu evreden sonraya bırakmak.

⁸⁸ O zamanın gelmesini yakınlığa çalışmak (yani Abdülhamid'i tahttan indirtmek veya öldürtmek) niyetinde bulduklarını gösteriyor.

⁸⁹ Özet olarak deniliyor ki : Mısır işinin çözümlenmesini engelleyen tek kişinin Abdülhamid olduğuna inanan İngilizler onu ya tahttan indirerek veya öldürterek ortadan kaldırmak istiyorlar. Bunun için de uzun süre Girit'te bulundurulmaktan hoşlanmayan redif (askerlik görevini bitirdikten sonra salıverilmiş ve gerekince yeniden silâh altına alınmış erler) taburlarını, Ruslar Boğazlara saldıracaklar yalanıyla kandırıp İngiliz gemilerine bindirerek İstanbul'a getirecekler ve Şam'dan getirilmiş Arap taburlarının Abdülaziz'e karşı kullanıldıkları gibi bunları da Abdülhamid'e karşı kullanacaklardır. Bunların komutanı Şakir Paşa'nın -şüphesiz kıyılarda bulunan ayaklanmış köy ve kasabaları denizden döverilmek için- istediği savaş gemilerinin de hazırlanan baskında Padişaha karşı kullanılmasından ayrıca kuşkulandığıdır.

“B. — *Sadrazam Paşa kullarının maruzat-ı cevabiyesi*”

“Girit hakkında ittihaz olunan tedabirden hüsn-ü âsar görülmeğe başladı. Onbeş yirmi gün, nihayet bir mâha kadar emniyet-i tamme husulü memuldür. O vakit otuz taburun onbeşi mahallerine iade olunur ve cezirenin idare-i örfiye tahtında bulundurulmasına hacet kalmıyacak zamanın hulûlünde kadîmen orada bulunan taburlardan maadası dahi memleketlerine gönderilir. Bu halde bir müddet silâh altında tutulacak efrad-ı redife yedi taburdan ibaret bulunacağından bunların masarifi cüziyattandır. Mamafih hiç redif toplamaksızın Edirne ve Trablusgarp’tan beş- on tabur asakir-i nizamiye sevkiyle dahi Girit işinin bitirilmesi, mümkünattan bulunduğu halde Sırplar’ın tecavüzü ve Bulgarlar’ın ilân-ı istiklâli ve İtalyanın Trablusgarp’a taarruzu şayiaları oralardan asker kaldırılmasına mani oldu.

“*Mısır Meselesine gelince*: İngilizler öteden beri bizden bir suret-i tasfiye teklifini bekliyorlar. Telâkki ettiğim emr-ü irade-i seniyyeye imtisalen bir suret-i tasfiye müsveddesi arz-ü takdim eyledim. İrade-i seniyyenin şerefsüduruna muntazır bulunduğum halde Sûdan hududunda yeniden bazı iğtişâşat zuhuru için teâhhurunu mucip oldu. İngilizler’in Mısır hakkındaki fikir ve niyeti orada hükümet-i islâmiyenin temin-i bekası olup Mısır’ın Devlet-i aliyye’ye merbutiyet-i hazırasını tercih eylemektedirler. İngilizler’in fikir ve niyeti bu olmasa Mısır’ı istimlâk etmelerine kim mani olabilirdi? Mademki dört devletle müttefikdirler,⁹⁰ bizim adem-i muvafakatimiz ve Fransızlar’la Ruslar’ın itirazı hiç fayda vermezdi. Binaenaleyh İngilizler’in bu işe nefis-i hümayun-u mülûkâneyi mani bilüp ona karşı bir takım teşebbüsât-ı hainanede bulunmayı hatırlarına getirmeleri ve Girit’teki asakir-i şahaneyi aleyhimize istimal edebilmeleri mümkün değildir.

“Politika bahsine gelince: Devlet-i aliyyenin meslek müttehazı⁹¹ hürriyet-i hareketini muhafaza etmek şartıyla bitaraflık olup⁹² geçen

⁹⁰ Bunlar o evrede türlü anlaşmalarla birbirine bağlı bulunan Almanya, Avusturya, İtalya ve İspanya’dır. Bk. H. B. Türk İnkılâbı Tarihi ikinci baskı, C. I, K. I 1887 olayları.

⁹¹ Edindiği meslek, tuttuğu yol.

⁹² Bundan anlaşılın Kâmil Paşa’nın da Padişahın kuşukları ve az sonra görülecek olan Kadri Bey’in arızasında Abdülhamit’ce ürkütücü sayılan söylentiler dolayısıyla Doğu Üçlü Bağlaşmasına girmek için 1887 yılında yaptığı gibi hiç

gece atebe-i ulyaya şifahen dahi arzylediğim veçhile Avrupa'nın bugünkü hali uzun bir müddet daha devam edemeyip hal-i diğere tahavvül edeceğinden o vakit dahi Devlet-i aliyenin mümkün olabilirse hal-i bitarafiyeyi muhafaza etmesi ve mümkün olmadığı halde menfaat ve selâmeti hangi cihette görürse o tarafla birleşmesi lâzimedendir. *Eğer Boğazlar muhkem ve donanmay-ı hümayun mükemmel bulunursa bir muharebe zuhurunda bitaraflik muhafaza olunabilir*⁹³. Mamafih hal-i hazırın diğer hale bir muharebe ile tahavvülü, suret-i sulhiyede tahavvülünden Devlet-i aliyyece daha hayırlıdır. Çünkü bir suret-i sulhiye husulü, lâbüd⁹⁴ Rusya ile Avusturya'nın ittifakına mütevakfif olup bu iki devletin ittifakı da Avusturya'nın Sırbistan'ı istilâ etmesi ve Rusya'nın Bulgaristan'a girmesiyle hasıl olur. Öyle bir halin vukunda İtalya ve Yunan dahi birer tarafı kapmağa kalkışacaklarından Hüdanekeerde⁹⁵ Rumeli bütün bütün elden çıkar. Efendimiz Fransa ile Rusya'yı hüsn-ü suretle idare buyurmakta olduklarından ve diğer dört devlet de Bâbîâlîce idare olunmakta idüğünden iki taraftan da Devlet-i aliyye hakkında bir şikâyet ve adem-i emniyet beyan olunmuyor. Bu meslekle mümkün olduğu kadar hal-i hazır muhafaza olunabilir. Nefs-i hümayun'a ait endişeye gelince hatır-ı şahaneye gelen şeylerin hiç biri mümkünattan değildir. Çünkü Efendimiz umum asakir-i şahanenin başkumandanıdırlar ve asakir-i şahanelerinin emr-ü idaresi yed-i hümayunlarındadır ve asakir-i mülûkâne Efendimize muti' ve cümlemizin menfaat ve saadet ve selâmetimiz taraf-ı şahanelerinden temin buyurulmuştur. Hatır-ı şahanelerine gelen şeyi kim yapacak? Hakkımda beyan buyurulan tevccüh ve emniyet-i şahanelerinden dolayı betekrar arz-ı teşekkür ederim. Eğer Efendimiz benim tarafımdan arz olunacak teminata itimat buyururlarsa nefsi hümayunlarıncı asla endişe olmadığını temin ederim. Eğer kullarından ziyade emniyet buyurdıkları bendeleri olup da anın arzedeceği teminata daha ziyade itimat buyururlarsa

olmazsa o anda direnmekten vazgeçmiştir. Bunda aşağıda göreceğimiz Almanya İmparatorluk tahtına II. Wilhelm'in çıkmış olmasının da etkisi bulunmuş olabilir. Hatıratı görüldüğü gibi İngiltere de bir yıl sonra bu düşünceye katılacaktır (Hatırat S. 132 Kâmil Paşa'dan başkitabete), (25/9/1889).

⁹³ Biz imliyoruz.

⁹⁴ İster istemez.

⁹⁵ Tanrı etmesin.

Efendimizin husul-ü rahatları için menfaatimi feda etmeğe hazırım. Zira Efendimizin emin ve müsterih olmaları her şeyden akdemdir ⁹⁶.”

C. *Başkâtip Süreyya Paşa'nın Sadrazama verdiği karşılıkları Padişah bildirişi :*

“Sadrazam Paşa kullarının işbu maruzatı üzerine müşarünileyh hakkında olan teveccüh ve emniyet-i şahanelerinin berkemal olduğundan ve fakat bazı vukuat netayici mucib-i endişe olmakta bulunduğu ve Fransa ve Rusya devletlerinin taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden ve diğer dört devletin Bâbîâlî canibinden idare olunmakta bulunması söziyle bir muharebe vukuunun tercih olunması Velinimet Efendimizle kendisinin fikir ve mütalâaları beyninde bir mübayenetin ⁹⁷ vücudünü teyit edip, halbuki bu mübayenet-i efkârın devamı menfaat-i devlete asla tevafuk edemeyeceğinden bahisle ve olbapta bazı tafsilat ve delail serd ve ityaniyle ⁹⁸ şerefsanîh ⁹⁹ olan iradat-ı seniye-i Hazret-i Hilâfetpenahileri ve bu baptaki mütalâat-ı seniye-i mülûkâneleri cumartesi gününe kadar ve mümkün olursa andan evvel kâğıt üzerine konularak tarafına bildirileceğinden cevabını tahriren arz ve iş'ar etmesi lüzumu ve Boğazların tahkimiyeli bazı büyük toplar ve zırlı kulelerle techizi maddesinin bugünkü Meclis-i Vükelâda mevki-i müzakereye vaz'ile neticesinin arz olunması hakkındaki emr-ü ferman-ı hümayun-u şehinşahileri bertafsil sadr-ı müşarünileyh kullarına tebliğ olduğu maruzdur.”

Süreyya Paşa'nın Kâmil Paşa'ya verdiği karşılıktan onun sadrazamın sözlerini iyi anlamadığı beliriyor. Avrupa'nın bugünkü halinin daha uzun süremeyeceğini sezen Kâmil Paşa, Padişahı tahttan indirmek ve belki de öldürmek gibi bir hazırlığı sezememiş olmak ve onu kuşkulandıracak yazıları kendisine sunmakla suçlandırılarak sorguya çekildiği bir görüşmede “Efendimiz Fransa ile Rusya'yı hüsn-ü suretle idare buyurmakta olduklarından ve diğer dört devlet de Bâbîâlîce idare olunmakta idüğünden. . . .” demesi Padişaha karşı yatıştırıcı ve okşayıcı bir sözden başka bir şey değildi.

Sadrazam acun durumunun bir değişme evresine girdiğini söylerken bunun neye dayandığını aramak ilginçtir. Bizce iş şu yönden ele alınabilir:

⁹⁶ En önde gelen.

⁹⁷ Ayrılık. Padişahla Sadrazamın ayrı düşüncelerde buldukları belirtiliyor.

⁹⁸ Getirmek, ileri sürmek.

⁹⁹ Şerefli biçimde hatıra gelen.

Bismark'ın temelli siyaseti, kendi bağlaştığı Avusturya ile Rusya'yı iyi geçindirmek, kendisi de İngiltere ile iyi geçinip Fransa'yı dayanaksız bırakmaktı. Bunun için de Viyana hükümetinin, kendi çıkar alanı yaptığı Sırbistan'a türlü bakımdan egemen olmakla yetinip, Bulgaristan'ı ele almaya çalışmaması ve orasını Rus bölgesi olarak tanıması gerekiyordu.

Alman başbakanı Viyana'daki büyükelçisine gönderdiği 13/9/1886 günlü yönergede¹⁰⁰ bu yönü iyice belirtir.

"... Bana öyle geliyor ki, sade barış bakımından değil, hak bakımından da Rusların Sırbistan işlerine karışmamazlık siyasasına karşılık olarak Avusturya Bulgaristan işlerine karışmamazlık siyasası gütmeyi kabul edebilir ve bu yönü Rusya'ya karşı üstenebilir.

"... Bulgaristan'da nüfuz meselesi Avusturya imparatorluğu için Avrupa barışını tehlikeye düşürmeye geçecek derecede önemli değildir..."

Bu siyaset böylece gidedururken 15/6/1888 de Alman imparatorluk tahtına II. Wilhelm çıkar ve çarçabuk Bismark'la onun arasında anlaşmazlıklar başlar. Yeni İmparator her konuda kendine öz bir siyaset gütmeye ve çok geçmeden İngiltere'ye de meydan okumaya koyulacaktır. Sonda 18/3/1890'da Bismark çekilmek zorunda kalacaktır.

Kâmil Paşa'nın Süreyya Paşa ile olan yukardaki görüşmesi II. Wilhelm'in tahta çıkmasından iki ay bir hafta sonradır. Bu süre içinde Alman ve ona paralel olarak da Avusturya siyasetinin değişmekte olduğu Osmanlı sadrazamınca sezilmiş olmalıdır. Avusturya'nın Bulgaristan'ı ele almaya kalkışmasına karşı ilk olarak Rusya'nın da Sırbistan'ı ele alarak onu Avusturya'ya karşı kışkırtması, sonda 1914'de birinci genel savaşın patlamasına yol açmıştır. İşin bu kadar gecikmesinin başlıca nedenlerinden biri de 1894'de Rusya tahtına çıkan II. Nikola'nın, veliaht iken, 1891 yılında yapmış olduğu Uzak Doğu gezisinden beri gözünün o yönlere çevrilmiş ve Japonya, Çin ve İran'ı içine alan bir imparatorluk kurmak hayaline kapılmış olmasıdır. Bu ihtiras yüzünden Rusya Japonya ile çatışacak ve hiç beklemediği bir yenilgiye (1904-1905) uğradıktan sonra gücünden epay kaybetmiş olarak gözünü yine Balkanlar'a ve Boğazlar'a çevir-

¹⁰⁰ Ayrıntılar için Bk. H. B., Türk İnkılabı Tarihi C. I, K. I, S. 52 v.d.

recektir. Böylelikle Bismark'ın korktuğu sonuç gecikmiş olarak ortaya çıkacaktır.

Kâmil Paşa'nın mabeyin başkâtibine Osmanlı Devletinin bitaraflık siyasası gütmek istediğini söylemesi yani 1887'de istenmiş olduğu gibi Doğu Üçlü Bağlaşmasına girmekten vazgeçmesi de bir yandan Avrupa durumunda sezilmeye başlanılan değişiklikten öbür yandan da Padişahın bu işde daha çok şahsını ilgilendiren ürkeklikten ileri gelmiş olabilir.

Süreyya Paşa, sadrazamın "hal-i hazırın diğer hale bir muharebe ile tahavvülü suret-i sulhiyede tahavvülünden Devlet-i aliyyece daha hayırlıdır" yolundaki düşüncesini hiç anlamamıştır. Kâmil Paşa diyor ki : Avrupa'nın bugünkü hali uzun süremez, değişecektir, eğer barış içinde değişirse bu ancak Rusya ile Avusturya'nın bir anlaşmasıyla olur ve bunun sonucu da birinci devletin Bulgaristan'ı, ikincisinin de Sırbistan'ı alması ve işe başkalarının da karışmasıyla bütün Avrupa vilâyetlerinin elimizden çıkması olur. Başkâtip ise bundan sadrazamın savaşçı ve padişahın barışçı olduğu hükmünü çıkarmakla âdeta Abdülhamid'in bütün Rumeli elimizden sessiz sedasız gitmesini istiyormuş gibi bir anlayış ortaya atmaktadır. Bu yön yüksek saray adamlarının anlayışsızlık derecesini gösterir.

Konumuz bakımından üzerinde durulması gereken bir yön de Kâmil Paşa'nın daha 1888'de bir Avrupa genel savaşının ne gibi nedenlerden ve hangi koşullar altında çıkabileceğini, olaydan yirmi altı yıl önce sezmiş olmasıdır. Bu olay gerçekleşince de Osmanlı siyasasının ne olması gerektiğini de tespit etmiştir. Onun bu düşüncesiyle 1914'deki hükümetin tutumunu karşılaştırmak ilginçtir.

Aşağıda ünlü hafiyelerden o sırada Mabeyin ikinci kâtibi olan Kadri Bey'in 25 Eylül 1304 (7 Ekim 1888) günlü bir arızası bulunmaktadır. Yazar iki amaç gütmektedir : Birincisi "İttifak-ı Müselles" dediği İngiltere-Avusturya-İtalya arasında kurulu Bağlaşmaya, ki Almanya, Avusturya ve İtalya'nın aralarında var olan asıl Üçlü Bağlaşma ile paralel işlemektedir, Osmanlı Devletinin girmesini önlemektir, bu konuda kullandığı başlıca kanıt da Padişahın kesin egemenliğinin sarsılacağı, yani meşrutiyete doğru gidileceğidir. İkincisi Kâmil Paşa Hükümetini düşürmek ve bu şimdilik olamazsa onun üyeleri arasındaki var sandığı birliği ve anlayışı bozmak için içlerine ayrılıklar yaratacak kimseleri sokmaktır. Kadri Bey düşün-

celerini Padişahın buyruğu üzerine yazdığını belirttiikten sonra şöyle der :

“İttifak-ı Müsellese duhul¹⁰¹ için imale-i efkâr-ı şahanelerine¹⁰² çalışıldığı arz olunmuştur. Çok zevatın efkârı bu merkezde olduğu inkâr olunamaz. Eğer halk ikiye taksim olursa ekseriyet ittifaka inzıamı¹⁰³ tercih edenlerde olması dahi muhtemeldir. Ancak bununla beraber neticenin hükümdarlık nisbetiyle nazar-ı itibara alınması lâzım gelir ki itikad-ı çakeranemce bu neticeye nisbetle im'an-ı nazar edilirse¹⁰⁴ şimdiki halde cari olan *nüfuz ve hâkimiyet-i mutlakının*¹⁰⁵ bu ittifaka inzıamla beraber devam etmesi emr-i müstahildir¹⁰⁶. Çünkü labüd¹⁰⁷ *birtakım şeraîit teklif olunacaktır ki tahdid-i hâkimiyet edeceğinden başka mullakiyet hukukuna da tecavüz edebilir*¹⁰⁸. İşler bu neticenin istihracından sonra muvazene¹⁰⁹ edilirse bitaraflik eslem ve ahkem görüleceği bedihidir¹¹⁰. Kaldı ki bu suretle kabul edilecek şeraîit-i ittifaktan bir takım teferruat dahi hasıl olabilir ki nüfuz-u hükümdari-i şahanelerini tahdit¹¹¹ ile beraber bir iştirak-i manevî suretini kesbetmesi ve bir nazik mevki de bulunulması cay-ı mütalâa olacak, halbuki tahsin-i ittifak edenler¹¹² kendi maksatlarınca bundan müstefid olacakları ve bilhassa Velinimetimiz Efendimiz mutazarrır olacağı¹¹³ ve hâkimiyet-i mutlaka-i islâmiyenin tahdid-i hukuku erbab-ı din ve iman indinde

¹⁰¹ Girmek.

¹⁰² Padişahın düşüncesini o yola yöneltmek.

¹⁰³ Katılmayı.

¹⁰⁴ Dikkatle bakılırsa.

¹⁰⁵ Biz imliyoruz, Yazar mutlakiyet, yani otokrasi kalkacak ve bir türlü meşrutiyet gelecek diyor.

¹⁰⁶ İmkânsızdır, olamaz.

¹⁰⁷ Mutlaka, ister istemez.

¹⁰⁸ Biz imliyoruz. Gerçektense devletin veya padişahın egemenliğine dokunacak hükümler ileri sürüleceği sözü temelsizdir ve öyle bir istek görülmemiştir. Amaç Abdülhamid'i ürkütmektir. Sadrazam ise böyle bir şey olmayacağını birkaç arızasında bildirmektedir (Bk. Hatırat: 9/7/1887 ve 20/12/1888 günlü arızalara, S. 95 ve 45). Saray adamlarını kıskırtan Rus ve Fransız Büyükelçileridir.

¹⁰⁹ Tartılırsa.

¹¹⁰ En doğru ve sağlam olduğu apaçıktır.

¹¹¹ Sınırlandırmak.

¹¹² Bağlaşmayı övenler, beğenenler.

¹¹³ Yani meşrutiyet olursa sadrazam daha serbest kalacaktır.

hilâf-ı kavaid-i diniye¹¹⁴ görülerek hem reyleri, hem de menfaatleri bu icab-ı dininin hilâfında olduğundan bu gaileye çare bulmak zaruret-i umurdandır. Kullanınca buna iki çare vardır :

“Birisi tebdil-i heyettir. Yani nüfuz ve iktidar-ı padişahilerinin devam ve bekasını tekeffül ve temin eyleyecek kavaid-i sahiha tahtında dindarlardan ve zerperest¹¹⁵ olmıyan müstakimlerden bir heyet-i cedide¹¹⁶ teşkil buyurulmasıdır. Diğeri dahi heyet-i hazıranın gidişini tadil edecek kadar tebeddülât¹¹⁷ icrasıdır. Şimdiki heyet filhakika umumen müttehit olup aralarında ihtilâf gösterecekler dahi fiilen mevcut olmayarak taaddüd-ü manasıp olduğunda vahdet-i menafie mani olmadığı erbab-ı ukul indinde rehin-i subut olan kazayadandır¹¹⁸. Ahyanen¹¹⁹ hususat-ı mühimmede efkâr-ı hümayun-u mülükünrelerine karşı ittifak ve ittihadı saklamayarak irae etmekte bulunmaları da bunu müeyyit ve müspit¹²⁰ değil midir?

“Bunların ufak işlerde gösterdikleri laklaka-i hafife ittihatlarına dokunmayacağı ve mansıplardan¹²¹ düşürmeyeceği kendilerince malûm ve meczum olduğundan ve bu derecede ittihat ve maddeten ittifak husulünden sonra hal-i hazırda beraber bunun bir vechle bozulması kabil olamayacağından *menfaat-i hususiye-i şahaneleri için bunlardan gayret ve hizmet intizar olunamaz*¹²².

“Heyetin reisi¹²³ kindarlık ve haddini bilmezlikle ve ittihadı¹²⁴ âdeta tecavüz suretinde teşkil eyleyüp yoksa kendisi hakikaten âciz ve dahilen hattâ haricen mevki ve haysiyet eshabından olmadığı dahi aşikâr ve barizdir. Fakat bununla beraber hal-i hazırın ibkasını müstelzim¹²⁵ bazı esbab bulunduğu takdirde ibkasiyle beraber

¹¹⁴ Şeriata aykırı.

¹¹⁵ Altına tapar olmayan doğru kimselerden.

¹¹⁶ Yeni hükümet anlamında.

¹¹⁷ Değişiklikler.

¹¹⁸ Çapraşık bir sav, iyi anlaşılıyor.

¹¹⁹ Vakit vakit, bazen.

¹²⁰ İspat eden.

¹²¹ Makam, mevki.

¹²² Biz imliyoruz. Mabeyin kâtibinin Padişahın özel çıkarlarını devletin çıkarlarından nasıl ayırdığı ve birincisini üstün tuttuğunu açıkça görülmektedir.

¹²³ Sadrazam Kâmil Paşa.

¹²⁴ Hükümet üyeleri arasındaki birlik anılıyor.

¹²⁵ Yerinde bırakılmasını gerektiren.

*Heyetin ittifak ve ittihadına tefrika vermek üzere üç beş zat ithal edilerek tadil olunması*¹²⁶ lâzime-i maslahattan ve efkâr-ı hümayun şahanelerine tevfik-i hareket eden erbab-ı istikamet ve sadakatten ve salâbet-i diniye ve meziyet-i akliye erbabından intihap buyrulup memur edildikleri halde gayret ve sadakatleri tesiriyle *gaile-i ittifak*¹²⁷ hüsn-ü suretle mündefi¹²⁸ ve hukuk-u mukaddese-i şahanelerine gayrı muvafık olan birtakım devahi-i¹²⁹ siyasiyenin zuhuru dahi mümteni¹³⁰ olacağı müsellehattandır¹³¹. Yoksa böyle olmazsa ittihadattan dolayı Heyetin nihan olan muzmeratı ibraz etmesi¹³² ve usanç verinceye kadar Avrupa'dan her gün bir türlü havadis işitilmesi ve ilkaat-ı hafiye ve celliye¹³³ ile efkâr-ı umumiyyeye perişanlık getirilmesi gibi şeylerle kabul-ü ittifaka mecburiyet hasıl ettirecekleri ve ol halde dilhahları veçhile¹³⁴ hareket edilmesi emr-i tabiî olarak böyle mukaddematın netayici ise güzel olmayacağı *bî-iştibahtır*¹³⁵.

Hafiye Kadri Bey'in bu arzı, o devredeki anlayış ve düzenin çok açık bir tablosunu çizmekte olduğu gibi 1, 2, 3, 4, 14, 15, 17 sayılı vecizelerin tüm kapsamı içine de girmektedir.

İlk olarak Üçlü bağlaşmaya katılmanın gerekli olup olmadığı konusu devletlerarası duruma ve Osmanlı çıkarlarına göre değil, sırf padişahın istibdadını ve dolayısıyla de saray adamlarının önemini ve devlet işlerindeki yetkisini kısıbıleceği yönünden ele alınmakta ve Abdülhamid'e bu bağlaşmaya girmek isteyenlerin, yani başta Sadrazamın amacı nüfuz ve iktidarı, şeriata aykırı olarak Senin elinden almaktır, ötesi lâfdır denilerek onun bilinen kuşkuları kabartılmaya çalışılmaktadır.

İkinci olarak da hükümet makinesinin ülkeye sağlayacağı çıkarlar bakımından ele alınarak onun ahenkli ve karşılıklı güven içinde

¹²⁶ Biz imliyoruz. Hükümet üyeleri arasındaki birliği bozmak üzere.

¹²⁷ Biz imliyoruz. Yazar bakanlar arasındaki birliği bir gaile bir türlü belâ saymaktadır.

¹²⁸ İyi biçimde def ve ortadan kaldırılmış olur.

¹²⁹ Büyük yıkım, felâket.

¹³⁰ Olanaksız, imkânsız.

¹³¹ Tapşırılmış, kabul edilmiş şeyler.

¹³² Gizli olan düşüncelerini açıklaması.

¹³³ Gizli ve açık söylentilerle.

¹³⁴ Diledikleri gibi.

¹³⁵ Şüphesizdir.

işlemesi istenileceği yerde, nazırlar arasında karşıtlıklar çıkaracak müfsitlerin kabineye sokulması istenilmektedir, ta ki nazırlar padişaha karşı birlik durumunda olmasınlar. Böyle olunca devlet işleri kötü yürür ve çıkmazlara saplanırsa varsın olsun, yeter ki padişah huzur içinde olsun. Kadri Bey'in bir nazırlığa atanmayı düşünmüş olması da olasıdır.

Avrupa gazetelerinin Osmanlı'ya karşın veya kınayıcı yazılarının da hükümetce yazdırıldığı sinsi anlatılmak istenilmektedir. Bu gibi görüş ve anlayışlarla devlet eritilecektir.

* * *

KÂMİL PAŞA'NIN AZLI

Kâmil Paşa'nın Hatıratında görüldüğü gibi üzerinde en çok durduğu konulardan biri saray adamlarının devlet işlerine karışıp onları bozmalarından ve Mısır sorununun sürüncemede bırakılmasından doğacak tehlikelerdir. Bunun en belirli bir örneği de 22 Temmuz 1305 (3/8/1889) günlü arzıdır (S. 49 v.d.). Sadrazam bu gibi olaylar yüzünden sık sık istifa etmek istediğini de açıklamaktadır.

Abdülhamit ise ona hem değer verdiğinden hem de doğruluğuna inandığından ondan ayrılmak istememekle birlikte onu her buyruğa boyun eğer ve saray adamlarıyla çatışmaz bir duruma getirmek ister. Bunun için de herkes gibi onu satın alabileceğini sanıp rumî 1306 yılı sonlarında yani 1891 yılının ilk iki ayında başmabeyinci Hacı Ali Bey yoluyla ona dileğine göre ayrıca hazine-i hassadan (padişahın öz hazinesinden) aylık ödemeyi veya gelir sağlayacak mülk vermeyi önerir. Buna neden olarak da "Devlet-i aliyyeye mütefikan hizmet" edilmesi gösterilmektedir¹³⁶ Bu deyim acayıplığı de dikkate değer; bundan padişahla sadrazamın iki bağlaşıklık gibi çalışması anlamı çıkar ki amaç ancak: "bana her konuda uy ve biteviye kafa tutma" olabilir.

Kâmil Paşa karşılığında esasen devlet hazinesinden aldığı aylığın¹³⁷ hakkını ödeyemediğini söyleyerek bunu reddeder. Bunun

¹³⁶ Bk. Hatırat S. 157. Kâmil Paşa bu Hatıratın yayımlandığı sırada Hacı Ali Bey'in (sonra Paşa) hâlâ sağ olduğunu ayrıca belirtmektedir.

¹³⁷ Aylığı 750 altın liradır. Yirmi kadar odası olan bir konakta kadın erkek 10-15 hizmetçi ve çok kalabalık bir aile efradını beslemektedir.

üzerine padişah bir kızgınlık belirtmemekle birlikte ona karşı istiskal anlamına gelen davranışlarda bulunur ve Bâbüâlî ile olan muamelelerinde bir değişiklik görülür. Bu olaydan bir iki ay sonra yani 1891 yılının Mart veya Nisan aylarında padişah, sadrazamla başbaşa bulunduğu bir sırada, onu “avamnevazlık”¹³⁸ ve “popularité”¹³⁹ aramakla suçlandırır ve “bunun manası nedir anlıyamıyorum” der. Kâmil Paşa’nın karşılık olarak: avamnevazlık bana ne fayda sağlar, halkı hoşnut etmek Efendimize hayırlı dua kazandırmak değil midir, yaradılışım ne ise ona göre davranıyorum, yoksa kalkın rızasını kazanmak için fazla bir şey yaptığım yoktur, hakkımda bir düşünceniz varsa hemen yerine getiriniz, demesi üzerine Abdülhamit “O benim bileceğim şeydir diyerek” sözü keser.

O sırada bazı gazetelerde Kâmil Paşa’nın yaptıkları kınanmaya başlanılır ve o dahiliye nazırı yoluyla bunun nedenini sorunca yazıların saraydan gelen emirle yazıldığını öğrenir. Bilindiği gibi Mithat Paşa için de, mahkemeye verilmesinden önce bu gibi kınayıcı yazıları saray gazetelere yazdırmıştı. Esasen bu gibi yazıların çok sıkı bir sansüre rağmen çıkması yukarıdan emredildiğine kanıt idi.

Bu yılın (1891) haziran ayında halk üzerinde hafiyeler baskısının ve saray adamlarının devlet işlerine verdikleri zararların çok artmış olması hele Mısır sorununun çözümlenmesine padişahın engel olmakta devam etmesi üzerine Kâmil Paşa 18 Haziran 1307 (30/6/1891) de ona çok dokunaklı hattâ kınayıcı bir arıza sunar. (Hatırat: 65 v.d.) Başlıca kısımları aşağıdadır :

Başta parantez içine şunlar konulmuştur :

(Tab’ı¹⁴⁰ hümayun-u mülükânelerine giran¹⁴¹ gelecek olsa dahi hak-kı şahanelerinde teveccüh-ü umumiyyi¹⁴² ve hukuk-u mukaddese-i hazret-i hilâfetpenahiyyi muhafazaten arz-ı hakayik-i ahval¹⁴³

¹³⁸ Halkı okşamak, hoş tutmak.

¹³⁹ Halkça sevimlik.

¹⁴⁰ Yaradılışınıza, huyunuza.

¹⁴¹ Ağır.

¹⁴² Padişaha karşı halkın sevgisini, bağlantısını korumak. Böylelikle sadrazam Padişaha : “Seni populaire yapmak istiyorum” diyerek kendisine suç olarak yapıştırmak istenilen popularité aramak iddiasının iyi bir eyleminin kötü anlaşıldığını göstermek ister.

¹⁴³ Gerçek durumu bildirmekle.

ile ifay-ı fariza-i ubudiyet-i kemteraneme müsaade-i seniye-i şehriyarilerini istirham ederim)¹⁴⁴.

“Arz ve beyandan müstağni olduğu üzere¹⁴⁵ dünyaca en ziyade hasiyyet hissi haiz olanlar¹⁴⁶ asabi-ül mizac¹⁴⁷ addolunanlar olup ezkiyay-i âlem¹⁴⁸ dahi ekseriya bunlardır. Velinimet-i biminnetimiz şevketsimat efendimiz hazretleri bu cümlenin serferaz-ı revnak tarazı¹⁴⁹ ve kulları gibileri dahi a’cezi¹⁵⁰ olup, hissiyat ise meşhudat ve mesmuatın tesiratiyle¹⁵¹ hasıl olarak nevine göre ya ruhu ferahyab¹⁵² veyahut tab’ı naziki taziyik ile vücudü düçar-ı ıztırab eyler¹⁵³. İşte şayan-ı tetkik olan bu nevi hissiyattır ki iras ettiği ıztırab-ı derunu¹⁵⁴ def’ için insan çare taharrisine¹⁵⁵ ve ittihaz-ı tedabir-i ihtiyatiyeye muhtaç ve mecbur olur. İşbu hasiyyet-i tab’iyenin esrarına vakıf olanlar bunu celb-i menfaat yolunda istimale tasaddi¹⁵⁶ eylediklerinden, erbab-ı hiyel¹⁵⁷, insanda bu nevi hissiyatı sanîa¹⁵⁸ ile husule getirerek kendileri istifade ve halkı ızrar ederler.”

Bir türlü felsefe dersine benzeyen bu giriş 3 sayılı vecizenin bir tekrarıdır. Az sonra arıza şöyle devam eder:

“Şeref-i kurbiyet-i şahaneye nail olabilen¹⁵⁹ eshab-ı hiyel ve desais, asla ehemmiyeti olmayan âdi bir şeyi nazargâh-ı âliye gayet cesim ve akibeti vahim bir şekilde arzederek ve bazen asl-ü esası olmayan ve vukuu gayr-ı muhtemel olan şeyleri ihtira eyleyerek¹⁶⁰ vücud-ü hümayun-u mülûkânde endişe ve ıztırabı mucib hissiyat

¹⁴⁴ Kulluk görevimi yerine getirmeme müsaadenizi dilerim. Parantez metinde vardır.

¹⁴⁵ Herkesçe bilindiği gibi.

¹⁴⁶ Özgülük duygusu taşıyanlar.

¹⁴⁷ Sinirli huylu.

¹⁴⁸ Dünyanın zekileri.

¹⁴⁹ Bu takımın en ulu ve parlağı.

¹⁵⁰ En âcizi.

¹⁵¹ Görülen ve işitilenlerin etkisiyle.

¹⁵² Ferahlatmak, açmak.

¹⁵³ Sıkar, rahatsız eder.

¹⁵⁴ Doğurduğu iç sıkıntıyı.

¹⁵⁵ Aramasına.

¹⁵⁶ Girişmek, teşebbüs etmek.

¹⁵⁷ Hilekârlar.

¹⁵⁸ Hileli yoldan, yalan ile.

¹⁵⁹ Padişaha yakınlık şerefine erişenler, yani saray adamları.

¹⁶⁰ Uydurmak.

husule getirip, işbu ıztırabın def'ine çare olmak üzere eshab-ı hiyel tarafından gösterilen ve yahut arzolunan ahvalin sıhhatine itimaden taraf-ı eşref-i şahaneden ittihaz buyurulan tedabirin zımında¹⁶¹ erbab-ı desais müstefid oluyor¹⁶². Bir takım bendegânın hizmet-i devletten mahrum ve bazı kimselerin dahi hizmetle ve yahut ikamete memuriyetle öteye beriye teb'id edilmesi¹⁶³ merhamet-i seniyyeye münafi¹⁶⁴ olduktan başka, bervech-i maruz ihdas olunan hissiyat-ı endişenakın cümle-i netayicinden olarak¹⁶⁵, bir şeyhin zıkr ve mukabele için akd-i cemiyet¹⁶⁶ etmesinin men'i ve ahalinin hitan veya velime¹⁶⁷ cemiyetlerine müsaade olunmaması ve bir kaç ahbabın bir yere icimai halinde bunun sui-zan tahtında tutulması¹⁶⁸ gibi ahvalin halkın hürriyet-i tabiiyesini ne derece tazyik edeceği vares-te-i arz olduğundan hak-kı hümayun-u cenab-ı şehriyaride elzem olan teveccüh-ü umuminin muhafazasına memur bir abd için bu hali nazar-ı teemmülden dür etmemek¹⁶⁹ tabîî olup¹⁷⁰, benaberin bu halin devlete iras etmekte olduğu mazarrat en ziyade haiz-i ehemmiyet olarak, çünkü desisekâranın vücud-ü lâzîmel vücud-ü hümayunda beslemekte oldukları hissiyattan mütevellit endişe, herhalde insana bâdi-i tesliyet olması lâzım gelen emniyeti bilküllüye mahvettiğinden¹⁷¹, bu keyfiyet devletin menfaatine veya defi mazarratına dair Bâbîâliden vuku bulmakta olan maruzatın kabulüne mâni olmakta olması hasebiyle umur-u mülkiye ve siyasiyeye müteferri¹⁷²

¹⁶¹ Alınan ölçemlerin iç yüzünde veya altında.

¹⁶² Hilekârlar çıkarılıyor, faydalıyor.

¹⁶³ Hafiye curnalleri üzerine işden çıkarılan veya sürgüne gönderilmekle uzaklaştırılan kimseler anılıyor. 9 sayılı vecize burada kullanılmış bulunuyor.

¹⁶⁴ Karşın, aykırı.

¹⁶⁵ Bu olaylar yukarıda arzedildiği gibi sizde (Padişahda) doğmasına sebep olunan kaygılı ve kuşkulu duyguların sonuçlarındandır.

¹⁶⁶ Tanrıyı anmak ve yüksek sesle Kur'an okumak için toplanma.

¹⁶⁷ Sünnet veya evlenme.

¹⁶⁸ Kuşkulanıp kötü gözle görülmesi.

¹⁶⁹ Üzerinde durup düşünmekten geri kalmamak.

¹⁷⁰ Burada Kâmil Paşa padişaha "popularité" sahibi olmanın gereksiliğini anlatmak, 4-7 sayılı vecizelerini kullanmakla birlikte Abdülhamit'ce kurulmuş ve Bâbîâlî dışında saraydan yöneltilen, ağırlığı da git gide artan bir düzeni açıktan açığa kınamaktadır.

¹⁷¹ Bu durumun devlete verdiği zararın en önemlisi hilecilerin padişahda yarattıkları kaygı dolayısıyla insana en büyük avunma sebebi olan güveni büsbütün yok ettiğinden.

¹⁷² İlgili anlamında kullanılmış.

birtakım mesalih-i mühimme sektedar olmakla beraber Mısır meselesinin müzakeresinde encümen-i hususunin dahi teslimgerdesi olduğu üzere Devlet-i Aliyye bugünkü gün vadi-i tehlikeye girmekte olup, bu halin devamı takdirde maazallah-ı taalâ yeniden bir devlet-i islâmiye teşekkül ederek çok zaman mürur etmeksizin Devlet-i Osmaniye'nin hali diğergün¹⁷³ ve eslâf-ı izam-ı şahanelerinin zaman-ı saltanatlarında bunca şan-ı muzafferiyetlere hizmet eden Türk milleti elyevm Bulgaristan'da kalan ehl-i islâm ile hemhal olacağı edna mülâhaza¹⁷⁴ ile anlaşılacağından fevkalâde ehemmiyeti haiz olan Mısır meselesi bir an nazar-ı dikkat-i şahanelerinden dur tutulmayarak olbapta olan maruzata itimat buyurulmasını ve iştibah buyurulduğu takdirde derhal yeniden bir heyeti vükelâ teşkiliyle Devlet-i aliyyelerinin temin-i istikbali hususunda izae-i vakit buyurulmaması¹⁷⁵...”.

Ayrıca bir de “Türkçülük” duygusu veren bu arızada sadrazam Abdülhamid'in yönetiminde tuttuğu yolu baştan başa kınamaktan başka, onun psikolojisini inceleyerek psikopat olduğu düşüncesini uyandıran bir dil kullanmaktadır. Her halde bu arıza padişaha son aşama ağır gelmiş olmalıdır, hele ki bu yazı birkaç ay önce Hacı

¹⁷³ Bozuk, kötü.

¹⁷⁴ En ufak bir bakışla, bir düşünce ile.

¹⁷⁵ Mısır sorununun çözümlenmemesinden doğacak tehlikeleri Kâmil Paşa daha birkaç arızasında belirtmiştir. Bu arada 22 Temmuz 1305 (3/8/1889) günlü olanından (Hatırat S. 49-51) şu parçayı alıyoruz. Başta yine saray adamlarından sızlandıktan sonra şöyle denilmektedir. (S. 50) :

“Bu esnada meşhut olan bazı emarelere nazaran İngiltere'nin nüfuzu tahtında dâir olan (işleyen) idare-i mısriyenin yavaş yavaş bir hükümet-i müstakile tavis ve mişvarını almakta olması, İngiltere devletinin bu revişle (gidişle) hükümet-i mısriyeye müstakbelde kesb-i istiklâl ettirerek Mısır'ın taarruzattan masuniyetini mutazammın olan ve bizce red ve deriğ olunan mukavelenamenin Devlet-i Aliyye hakkında dahi cari olmak üzere Mısır hükümdariyle akt sadedinde bulunması mülâhazatı abd-i memlûk-ü şahanelerine bâdi-i endişe ve iztirab-ı azim olup, maazallah-ı taalâ böyle bir halin vukuunda Hicaz ile Yemen kıtaat-ı mukaddesi taht-ı muhatarada (tehlikede) bulunacağı gibi Mısır'ın istiklâli Bulgaristan'ın dahi badehu Makedonya ile beraber kesb-i istiklâl etmesini müstelzim ve o halde hasbel mevazene (denklik dolayısıyla) Rumeli'nin kıtaat-ı sairesinin de diğer hükümetler beyninde münkasim olması ihtimali zihn-i kâsirca fevkalâde mucib-i izdiyad-ı cur ve eza olarak Bendegân-ı şahaneden her kim bilâşart Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesini mutazammın bir mukavele akdine İngiltere hükümetini imaleye muktedir olursa kulları dahi ezcümle müteşekkir ve minnettar olacağımdan...”.

Ali Paşa yoluyla yaptırmış olduğu para veya gelir sağlanması önerisine verilmiş olan olumsuz karşılığa eklenmiş yeni bir kafa tutma niteliğindedir.

Padişahın tepkisi hemen kendini gösteremez, ancak 1891 yılının Temmuz ve Ağustos ayları Kâmil Paşa sadaretinin kemirilmesiyle geçer. Bu yolda doğal olarak saray adamları canla başla çalışırlar.

Kâmil Paşa'nın serasker Ali Saip Paşa ile birlikte Padişahı tahttan indirmek işini düzenlemekte olduğu söylentisi ortaya çıkarılır. Aşırı sel yüzünden saraya giden havagazı borularının bozulup sarayın ışsız kalması bu komplonun bir uygulanma denemesi gibi görülür¹⁷⁶ ve Abdülhamit birtakım korunma ölçemleri alır. Beşiktaş'ta bir Sultan yalısında çıkan yangın ve orada büyük bir kalabalığın toplanması da aynı biçimde yorumlanır. Ali Saip Paşa o sıralarda ölüp yerine Gazi Osman Paşa geçince onun da Sadrazamla arasının iyi olmasından ötürü aynı söylentiler dolaştırılır.

Bunlara bir de "Maksudiye hanımın bey'i" yani satılışı işi eklenir. Bu yolda şeriye mahkemelerinde uzun süren bir dava dolayısıyla sadarete verilen bir dilekçe önce evkaf nezaretine, sonra da şeyhülislâmlığa havale edilmişti. Saray adamları birtakım kelime oyunlarıyla bundan sadrazamın Abdülhamid'in yerine ağabeyi Sultan Murad'ı yeniden tahta oturtmak için şeyhülislâma yazı yazdığı anlamını çıkartıp padişahı ürkütürler. Onlara göre Maksut'la Murat aynı anlama gelmekte, han ise herhangi bir bina olmayıp padişahlara verilen "Han" unvanı olduğu "bey'i" de bir kimseyi padişah veya halife olarak kabul etmek demek olan "bi'at" kelimesiyle aynı kökten geldiği için Kâmil Paşa'nın Şeyhülislâma "Murat Hana biat'ı" önderdiği ileri sürülür.

Kâmil Paşa'nın Batılı devletlerle iyi geçinmek üzere kurulmuş olan siyasetini beğenmeyen Rusya'dan da ona karşı destek sağlanır. Sadrazamla en çok uğraşanlar arasında bir süre onun hükümetinde maliye nazırlığı yapmış olan Mahmut Celâlettin Paşa ve oğlu Münir Bey¹⁷⁷ de bulunuyordu. Bu kimse 5 Ağustos 1891 de Abdülhamid'ce

¹⁷⁶ O evrede İstanbul'da elektrik yoktu ve hava gazı lâmbaları kullanılırdı. Gazhane de Ali Saip Paşa'nın buyruğu altındaydı. Bu konular için Bk. Hatırat S. 167 v.d.

¹⁷⁷ Daha sonra Paris Büyükelçisi olacaktır. Ünlü hafiyelerden olduğu için mesrutiyet olur olmaz azledilmiştir.

Rusya büyükelçisi Nelidof'a gönderilmiş, o da Kâmil Paşa hakkında şunları söylemiştir¹⁷⁸ :

“Rusya'nın devlet-i aliyyenin tamami-i istiklâline taraftar olduğunu ve İngiliz siyaseti takip eden Kâmil Paşa'nın maksat ve emeli zat-ı şehriyarilerini düvel-i malûmenin¹⁷⁹ hüküm ve nüfuzuna kolayca tebaiyyet ettirmek olduğundan bu arzusuna nail olmak için devlet-i aliyye ile Rusya arasında sık sık hâdisat ve müşkilât çıkarmağa elhasıl iki dost devleti biribiriyle bozuşturmaya her kâr sâ-y ettiğ-i¹⁸⁰ ve binaenaleyh, müşarünileyh kullarına¹⁸¹ asla emniyeti kalmadığını ve hem de Kâmil Paşa tuttuğu yanlış politikasıyla Devlet-i aliyyeyi bir vad-i hevlnake¹⁸² sevketmekte olduğunu” söylemiştir.

Bir sadrazam hakkında yabancı bir büyükelçinin düşüncelerinin sorulması, onun da hiç bir olayı anmadan böyle genel nitelikte kınayıcı sözler söylemesi, bu işin de sadrazamın azli için hummalı çalışmalara koyunulduğu sırada ve azilden iki üç hafta önce yapılmış olması Osmanlı devletinin son evrelerine özgü bir acayıplıktır. Kâmil Paşa'nın her halde Salih Münir Bey'in bu raporundan haberi olmamıştır ki bunu Hâtıratında anmaz.

Kâmil Paşa, Abdülhamid'in tahta çıkma günü olan 19 (31) Ağustos gecesi bir sandık fişeğın korkunç bir gürültü ile patlamasından az sonra azlolunmuştur. Kendisi Hâtıratında (S. 170) : “. . . . yekdiğerini veliyeden endişenak vakalardan vareste olmak için ikinci gece hemen mühr-ü hümayun aldırılıp . . .” der. Resmî sicil defterine göre 29 Muharrem 1309 da (4 Eylül 1891) azledilmiştir. Yerine Girit'te komutan ve vali vekili olan Müşir (Mareşal) Cevat Paşa atanır.

Bu değişme üzerine devlet işleri hep sarayda görülmeye başlar. Yeni sadrazam kendisini görmeğe gelen yabancı elçilere “Ben sade bir askerim Şevketlû Efendimiz ne ferman buyururlarsa onun icrasına memurum” diyerek yeni durumu herkese açıkça belirtir.

¹⁷⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı: “II. Abdülhamit devrinde Kâmil Paşa” Belleten C. XIX, Sayı 74 (Nisan 1955) S. 209.

¹⁷⁹ İngiltere, Almanya, Avusturya ve İtalya arasında var olan türlü anlaşmalar dolayısıyla bunların teşkil ettikleri takım.

¹⁸⁰ Biteviye çalıştığı.

¹⁸¹ Kâmil Paşa.

¹⁸² Korkunç, tehlikeli.

Kâmil Paşa'nın ortada bir şey yokken birdenbire değişmesi merak doğurmuştur. Bunun üzerine Almanya büyükelçisi Radowitz saraya gidip padişahı görür ve sadrazamın değişmesinin elbette bir nedeni olacağını, eğer Kâmil Paşa'nın azli bir ihanet üzerine ise kendisinde Almanya'nın en büyük nişanı olan "Aigle noir" nişanı bulunduğundan imparatorun bunu geri alması gerektiğini söyler. Abdülhamit de karşılık olarak : "Kâmil Paşa devlete sadakatle hizmet eyledi, bundan memnunum, kendisinin azli mücerret bir âdet-i kadîmeye binaen vaki oldu" der.

Bu "eski âdetin" ne olabileceği merak edilecek bir yöndür. Bu konuda akla şu gelmektedir. III. Ahmet, Patrona Halil ayaklanması sonucunda tahttan indirildiği sırada (1730) yerine geçen kardeşi II. Mustafa'nın oğlu I. Mahmud'a şu öğütlerde bulunmuştu :¹⁸³

"Vezirine teslim olma ve daima ahvalini tecessüs eyle; beş on sene birini vezaretle müstakil istihdam etme ve sözlerine itimat etme, merhametli ve sahavetli¹⁸⁴ ol, lâkin tasarrufu elden bırakma; ele itimat eyleme, işte pederinizin¹⁸⁵ ahvali ve işte benim ahvalim. Bunlar size iyi bir pend-ü¹⁸⁶ nasihat olsun, işlerini bizzat kendin gör ve ihtiyar, umur görmüş, dindar insanlara tevdi eyle; sırrını asla her adama ve hattâ evlâdına dahi zinhar ifşa etme; ben ve evlâtlarım sana emanet bulunuyoruz, hoşça gözet...".

Kendi güvenini ilgilendiren konularla pek duygulu ve dikkatli olan ve hemen bütün hanedan üyeleri gibi soyunun tarihini iyi bilen Abdülhamid'in, III. Ahmet'ce yeğenine verilen bu öğütleri daima aklında tutmuş olmasına ve "bunu âdet-i kadîm" saymasına inanmak gerekir. Kâmil Paşa'nın sadareti altıncı yılına girerken değerini ve dürüstlüğü - ki Kâmil Paşa'nın bu sıfatını kimse inkâr etmemiştir - takdir ettiği bu veziri "müstakil istihdam" etmemek için ona kendi cebinden aylık veya gelir getiren bir mülkü kabul ettirerek "istiklâlîni" hiçe indirerek yine kullanmayı düşünmüş olabilir. Vezir buna yanaşmayınca ve bağımsızlığını saraya karşı korumak çabaları içinde padişaha 10 Haziran 1307 (30/6/1891) günlü ağır arzısını gönderince onun keski Abdülhamid'ce kararlaştırılmış bulunur.

¹⁸³ Destarî Salih Efendi ve Abdi Tarihine göre Münir Aktepe "Patrona İsyanı" S. 156 dan alınmıştır.

¹⁸⁴ Eli açık, cömert.

¹⁸⁵ II. Mustafa da 1703 de bir ayaklanma sonucunda tahttan indirilmişti.

¹⁸⁶ Öğüt.

Artık ondan sonra “müstakil vezir” kavramı ortadan kalkacaktır. Her sadrazam Cevat Paşa gibi bu yönü gülünç biçimde yerli yabancı her gelene açıklamayacaksa da gerçek durum bütün işlerin sarayca görülüp sadrazamların durumunun silikleşmesi olacaktır.

Bu tutumla devlette sarsıntılar gecikmeyecektir. 1894 ilkbaharında Muş ve Bitlis bölgelerinde ve hele Siirt vilâyetinde Sason’da çetin bir Ermeni ayaklanması başlar. Komiteciler ayaklananları Müslümanlar’a alabildiğine zulm ve işkence etmeye kıskırtırlar. Amaç hükümetin ve Müslüman halkın karşı ölçemlerinin çetin ve ağır olmasını sağlamaktır. Böylelikle Avrupa’da “Türkler Hıristiyanları toptan öldürüyorlar” feryadını kopararak Büyük Devletlerin işe karışmalarının elde edileceği umulmuştu.

Saray ve bir kukla durumuna düşmüş olan Bâbîâlî ayaklanma olacağını önceden sezmemiş oldukları gibi Ermeni Komitelerinin tuzağına düşüp çetin işlemlerde bulunurlar. Bu işlemler de Avrupa’ya alabildiğine şişirilmiş olarak duyurulur. Ayaklanma İstanbul’a da yayılır ve Büyük Devletlerin ağır baskıları başlar. 1894 ilkbaharında “Ermeni patırtıları” diye adlandırılan bu olayları yayılmaya başlandıktan sonra Abdülhamit, altı yıllık sadareti bu gibi olaylarla karşılaşılardan geçmiş olan Kâmil Paşa’nın değerini takdir ettiğinden, yoksa onu yeniden sadarete getirmek zorunluğunda kalacağını düşündüğünden mi bilinemez kendisini önceden taltifte bulunmayı uygun görür ve 300 lira olan mazuliyet (açıkta kalma) aylığını 31 Ağustos 1894’de 400 liraya yükseltir.

Esasen o sıralarda (1894 yazı) Abdülhamit Kâmil Paşa’yı saraya çağırıp onunla danışmalarda bulunmaya başlamıştı. Ermeni ayaklanması ve Sason olayı üzerine çağırttığı eski sadrazamına şunları söyler¹⁸⁷: “İsyan eden Sason Ermeniler’inin hareket-i gaddaranelerini arzettiler. Ussatın¹⁸⁸ darb ve tenkili hakkında dördüncü ordu kumandanlığına bir telgraf yazılmasını emrettim, meğer başkâtip paşa şedidülmeal bir telgraf yazmış. Bunun icrası İngiltere’nin müdahalesini davet etti. Ben vurulsun dediysem katl-iam edilsin demedim.”

Bu olay sarayla Bâbîâlinin karşılıklı durumlarını bir kez daha belirtmektedir. Devleti sarsacak olan bir olayda Saray Bâbîâlinin, yani asıl sorumlu olan sadrazamla dahiliye ve harbiye nazırlarının

¹⁸⁷ Hatırat S. 180.

¹⁸⁸ Ayaklanmış olanların, âsilerin.

haber ve ilgisi olmadan doğrudan doğruya Erzincan'daki ordu komutanına buyruklar yolluyor ve bunların sonuncunda Batılı Büyük Devletlerin içişlerimize karışmalarına yol açılıyor.

Sadrazam Cevat ve 8 Haziran 1895'de onun yerine geçen Sait Paşalar bir şey yapamayınca Abdülhamit Kâmil Paşa'nın düşüncesini sordurtur. Verdiği karşılığın baş kısmı Bâbıâlfîyi ve sadrazamları birer gölge durumuna getirmenin sonucunu belirtmesi bakımından önemlidir¹⁸⁹.

“Zaman-ı memuriyetimde hukuk-u saltanat-ı seniye ve menafi-i devleti vikaye için âtiyi düşünerek ve şevketmeaif efendimizi gücendireceğini derpiş etmiyerek sadakatle arz-ı hizmet ettim. Bazı hususlarda gücendilerse de sonradan yine itilâf hasıl oldu. Şimdikiler ise velinimet-i bîminnetimiz efendimizi gücendirmiyelim diyerek mesele hâl-i hazırı buldu.”

Az sonra Kâmil Paşa ikinci kez sadrazam olacak (2 Ekim 1895). İki gün sonra padişaha verdiği aşağıda üzerinde duracağımız arızada sorumlu ve yetkili bir hükümet kurulmasını, nazırların sadrazamca seçilmesini ve hükümetin, saraydan işlere karışılmadan çalışabilmesini ister (Hâtırat s. 109). Çok geçmeden azledilir, türlü maceralı olaylardan sonra İzmir valiliğine atanır. Bu konuyu az daha ayrıntılı olarak ileride ele alacağız.

* * *

AÇIKTA BULUNDUĞU SIRALARDA

Kâmil Paşa sadrazam olduğu veya açıkta bulunduğu zamanlarda daima hafiyeler onun arkasını bırakmamış ve saray adamları her işlemini padişaha kötü gösteredürmüşlardır. Bundan kendi Hâtıratında olduğu gibi Hilmi Kâmil Bayur'un “Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasî Hayatı” adlı eserinde ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın anılan makalesinde pek çok örnek vardır.

Yayınlanmamış ve yalnız kendisinin değil oğullarının da en doğal davranışları dolayısıyla kuşkuları üzerlerine çekip kınanmakta olduğunu gösteren bir belge de aşağıdadır. Olay Kâmil Paşa'nın ilk iki sadareti arasında 1893 yılında olmuştur. Onun 13 Ağustos 1309 (25/8/1893) günlü arızasının sureti aşağıdadır: (Belge 3)

¹⁸⁹ Yıldız evrakına göre : Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Anılan makale Belleten C. XIX. Sayı 74 (Nisan 1955) S. 227.

“Kulları sık sık adaya gitmekte olduğum ve mahdum-u kemteri bir çok zevatı nezdine cemeylemekte ve bu ise halkın nazar-ı dikkatini celpetmekte olduğu vasıl-ı sem’i hümayun olmasına mebni¹⁹⁰ had-di maruf ve meşruu tecavüz eylememesi zımında kendisine tenbihat ve nasayih-i¹⁹¹ lâzimenin ifası muktezay-ı emr-ü ferman-ı cenab-ı hilâfetpenahilerinden olduğu kurenay-ı hazret-i şehriyarilerinden Arifî Bey kulları tarafından ba tezkere-i hususiye tebliğ olundu. İşbu tebliğden kalb-i hazin-i hakiranemde hasıl olan teessür-ü elîmi geçiştirmek için arz-ı hakikat-i hale mübaderette teenni eylemiş isem de mümkün olamıyarak eşkriz-i telehhüf olduğum halde işbu arıza-ı übeydanemin tahririne iptidar eyledim. Etibbanın rey ve tasvibi üzerine Heybeli adada yazı geçirmekte olan mahdum-u kemteri Haşmet¹⁹² kulları sıhhatce iyi bir halde olmayıp her ne kadar tedavisine itina olunmakta ise de kendisine bakmakta olan etibba bu kışı Rodos gibi havası mutedil bir yerde geçirmesi lüzumunu beyan etmekte olduklarına ve bundan üç sene mukaddem yine o halde Beyrut’a gönderilmiş olan diğer mahdum¹⁹³ kölelerini bir daha görmek nasip olmadığına nazaran bu kölelerinden dahi olveçhile müfarakat-ı ebediye endişesi kullarını dilhun ederek berhayat iken kendisini mümkün mertebe görmek arzusuyla beraber, bilnefs kulları dahi mide hastalığından muztarip olduğum cihetle arasına çıkıp meşi ve hareket ve teneffüs edilmesini etibba tavsiye eylediklerinden şu geçen beş mah zarfında mezkûr adaya dört defa gidüp gelmiş idim. İşte sık sık azimet-i âcizanem bundan ibaret olup mahdum kölelerinin bir çok zevatı nezdine cemetmekte olduğu bahsine gelince bundan bir buçuk mâh mukaddem iki biraderi ile bir kayınpederi¹⁹⁴ ve bir de amcalarının damadı gibi akrabadan bir iki kişi bir tatil günü kendisini görmeğe gidüp Çamlımanı denilen sahil-i bahrda taam ederek herkes kendi yerine avdet eylemiş olduğu tahkik olunduğundan bunda nâ meşru bir şey olmadığı gibi her Cuma ve Pazar günleri memurin ve ahaliden istek idenler ahbaplariyle seyr yerlerine çıkıp saye-i şahanede zevk-ü safa eylemekte oldukları halde öyle ehl-i ırz üç kardeşin iki üç akrabalariyle bir sahilde oturup taam ve bir kaç saat âram etmeleri

¹⁹⁰ Padişahın kulağına varması dolayısıyla.

¹⁹¹ Öğütler nasihatlar.

¹⁹² Yazarın babası.

¹⁹³ Kâmil Paşa’nın büyük oğlu Suphi Bey.

¹⁹⁴ Temyiz mahkemesi üyesi İsmail Hakkı Bey.

örfen dahi hilâf-ı âdet olmadığından halkın nazar-ı dikkatini celbeden keyfiyet olduğu bilinmemiştir. *Bu saniaları tertip edenlerin maksadı kullarınca anlaşılmayacak bir şey olmayıp hak-kı ubeydanemde cereyandan half kalmayan takibat-ı bedhahane büyük bir hizmet ise de bu hizmetin zat-ı akdes-i şehriyarilerine olmadığı şüphesizdir.* Her ne hal ise zaptiye nazırı beyefendi kullarının veya âherin iğvasıyla bu abd-i keminelere emniyet-i şahaneleri münselip olduğu takdirde mukaddema dahi arz bulunduğu veçhile rahat-ı kalb-i hümayunları ind-i ubeydanemde ehem olduğundan kulları evlad-ı kemteranemden mucib-i endişe hangileri ise onlarla beraber bir tarafa çekilip ziraatle iştilal ve o yolda esbab-ı maişet-i acizanemi istihsal eylemeye müsaade-i . . .”

İmlediğimiz kısımda Kâmil Paşa bu mektupla padişahı bir kere daha hafiye ve saray adamlarına karşı 2 sayılı vecize gereğince uyarılmaktadır. Bu mektup aynı zamanda ileri gelenlerin ve hele Kâmil Paşa gibi sarayda çok düşman kazanmış kimselerin soysoplarının da nasıl baskı altında tutulduklarını gösterir.

* * *

İKİNCİ SADARET

Kâmil Paşa 1895 de ikinci kez sadrazam olur olmaz 23 Teşrini evvel 1311 (4 Kasım 1895) de Padişaha sunduğu bir arızada¹⁹⁵ bu saray adamları işini yeniden ele almıştır. O sırada patlak vermiş olan Ermeni ayaklanmaları yüzünden Büyük Devletlerin her an Devletin işlerini ele almak tehlikesi varken Fransız ve İngiliz büyük-elçilerinin görüşlerini de ileri sürerek Padişaha şunları yazmıştır :

“Bu sefirler tarafından âmmenin adem-i memnuniyetine sebep addolunan ahvalin başlıcası umuma karşı mesul olacak bir heyet-i hükümetin adem-i vücudiyle güya idare-i mesalih¹⁹⁶ saray-ı hümayuna naklolunarak Zat-ı Şevketsimat-ı Hazret-i Hilâfetpenahilerinin müfredat-ı umur ile iştilal buyurdukları ve reviş-i halden¹⁹⁷ istifade emelinde bulunan bazı mukarribin¹⁹⁸ ilkaat-ı mahsusalarıyla efkâr-ı hümayunlarını istedikleri yola imale ile şiraze-i intizam-ı idareyi

¹⁹⁵ Hatırat S. 190 v.d.

¹⁹⁶ İşlerin yönetimi.

¹⁹⁷ Bu gidişden.

¹⁹⁸ Yakınlar, yani saray adamları.

ihlâl¹⁹⁹ eylediklerinden bu halden tevellüt eden mesuliyet enzar-ı nasda²⁰⁰ mesuliyetten masun²⁰¹ olması lâzım gelen Zat-ı Akdes-i Şahanelerine isnat edilmekte olduğu...”.

Bunun arkasından asıl amaca geçilerek şunlar yazılmıştır: “. . . Devlet-i aliyyelerinin ve Zat-ı Şevketsimat-ı Hazret-i Padişahilerinin beka ve sıyaneti²⁰² için en ziyade itimad-ı şahanelerini haiz bendegândan makam-ı vekâlette²⁰³ bulunacak olan kimseye mesuliyeti nisbetinde mezuniyet itasiyle ve bunun tarafından dahi, birlikte işleyecek olan zevatın intihabiyle bir heyet-i vükelâ teşkil olunup irade-i seniye-i mülûkâneleri tahtında hareketle memalik-i sairede olduğu gibi umur ve mesalih-i devleti idare etmesi ve bunun adem-i muvaffakiyeti halinde hizmet-i sadaretin emniyeti şahanelerini haiz diğer bendelerine ihalesi lüzumu Mösyö Kambon²⁰⁴ tarafından tasrih kılınmıştır. Şu halde maksad-ı aslî usul-ü kadime-i mer’iyenin yani valid-i macid²⁰⁵ ve eslâf-ı izam-ı şehriyariyle zamanında cereyan eden usul-ü idarenin meriyeti kaziyesinden ibaret bulunmuş olduğundan umumun kabul ve tahsinine mazhar olacak bendegândan bir heyeti vükelâ teşkil kılındığı ve idare-i umur-u hükümetle atebe-i ulyay-ı mülûkânelerine arz ve istizan olunan²⁰⁶ mesalihin iradat-ı seniyeleri az gün içinde ihsan buyurulduğu...”.

Sonda sadrazam böylelikle “hem bar-ı giran-ı²⁰⁷ meşguliyet-i seniye-i mülûkâneleri tahfif kılınmış ve hem de çark-ı idare-i devlet mihver-i tabiîsinde deveran ederek gerek buraca ve gerekse Avrupa’ca efkâr-ı umumiyeyi temin ile itirazat ve müdahalât-ı ecnebiyenin önünü almağa medar olmuş olacağı mütalâa olunmuş ise de olbabta...” der.

Kâmil Paşa’nın bu isteği padişahın yetkilerini geniş ölçüde kısmaya varıyordu ve Mithat Paşa’nın Meşrutiyete varan yolu üzerinde önemli bir adım sayılabilirdi. Ancak Mithat Paşa bu işe giriştiği

¹⁹⁹ Yönetimin düzenini sağlayan ağı bozmak.

²⁰⁰ Halkın gözünde.

²⁰¹ Korunulmuş.

²⁰² Devamı ve korunulması.

²⁰³ Sadarete.

²⁰⁴ Fransa Büyükelçisi Pierre Paul Cambon.

²⁰⁵ Ulu baba. Sultan Abdülmecit anılıyor.

²⁰⁶ İzin istenen.

²⁰⁷ Ağır yük.

sırada ordu ve donanmayı ellerinde tutan bir serasker ve bir kaptan-paşaya dayanıyordu ve iki padişahı tahttan indirmiş olan bir örgütün başı sayılıyordu. Kâmil Paşa ise bunu tek başına ve dayanacağı hiç bir örgüt yok iken yapıyordu. İstedğini elde etseydi yalnızca bir kısım aydın halk efkârının işi öğrenince mutlu olacaklarına ve tinsel bakımdan kendisini destekleyeceklerine güvenebilirdi. Bu destek ise o evrede gerçek bir güç sağlayamazdı. Dolayısıyla bu yaptığı çok cüretkârane bir davranıştı. Şu da var ki bu isteği yerine getiril-medikçe devlet işlerini düzene sokmak olanaksızdı. O, bu düşünce ile büyük bir tehlikeyi göze almıştı.

* * *

İZMİR VALİLİĞİ

Kâmil Paşa'nın İzmir valiliği ile ilgili birçok belge İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın anılan makalesinde bulunmaktadır. Biteviye hafiyelerin jurnalleriyle Abdülhamid'in kuşkusuz beslenmiş ve arttırılmış, yeniden sadarete getirilir korkusuyla Sadrazam Avlonya'lı Ferit Paşa ona karşı ölçemler aladurmuş, eşkiyayı kovalamakla görevli jandarmaya Kâmil Paşa hidivlik ilân edecek diye eşkiyanınkine eş tüfek verdirilmemiş v.s. O, ise kâh yapılan sorulara karşılık olarak, kâh kendiliğinden yol gösterici birkaç arızayı padişaha sunmuştur. Bunların birini az sonra ele alacağız.

Bir ara kendisine Şakir Paşa yoluyla sadarete getirileceği bildirilmiş ise de sonra bundan vazgeçilmiştir. Bu olay üzerinde duracağız. Makedonya ayaklanması 1903'de başlamış ve gitgide daha kanlı ve korkunç bir çığıra girmiştir. Sadaret önerisi bu durumla ilgilidir. Nasıl ki 1895'de ikinci kez sadrazam yapılışı da Ermeni ayaklanmaları yüzündendi.

Kâmil Paşa kendisine bu öneride bulunmuş olan Şakir Paşa'ya ne söylediği bilinemez; ancak onun ikinci sadareti sırasında sarayın devlet işlerine karışmadan kendisinin seçeceği nazırlarla iş görmesi yolundaki isteği tekrarladığını kabul etmek en doğrusudur. Onun, görüş ve isteklerini bir iki satırlık vecize biçiminde yoğunlaştırıp sonra kullanmak göreneği olduğuna bakılırsa padişah adına kendisine sadareti öneren Şakir Paşa'ya İzmir'de iken not defterine yazdığı 13, 15 ve 17 sayılı vecizeler uyarınca karşılık vermiş olması ve bu yüzden Abdülhamid'in onu yeniden işbaşına getirmekten vazgeçmesi en doğrusudur. Bu vecizeler yukarıda bulunmaktadır.

Daha genel olarak denilebilir ki İzmir'de not defterine yazılan vecizeler hep devletin gitgide çökmesiyle ilgili olup bunlara çare arayan ve gösteren vecizelerdir.

Rusya ve öbür Büyük Devletlerin tutumuyla ilgili bulunan 20-25 sayılı vecizeler Makedonya ayaklanması sırasında durumu soğuk kanlılıkla incelemeye çağırın ve yol gösteren yazılardır. Bunlar Rusya siyaseti ve Rumeli durumuyla ilgili 9 Şubat 1319 (22/2/1904) günlü arızasında genellikle kullanılmıştır²⁰⁸.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı anılan yazısında Kâmil Paşa'nın Makedonya sorunu ve Devletin içinde bulunduğu türlü güçlüklerle ilgili dört arıza veya lâyihasını almıştır (S. 231-239). Bunlardan S. 235 de bulunan 17 Haziran 1320 (30/6/1904) günlü olanı üzerinde duracağız.

Bu arızada Kâmil Paşa devletin malî durumunun bozukluğunu ele alarak bunun Büyük Devletlerin iç işlerimize karışmalarına yol açacağını yazar. Bu uyardıdan sonra altı ay geçmeden 7 Ocak 1905 de Makedonya'da ıslahat işinde önyak olmayı İngiltere veya başka bir büyük devlete kaptırmak istemeyen Avusturya ve Rusya bir malî ıslahat projesi teklif ederler. Buna göre Selânik, Manastır ve Üsküp vilâyetlerinde malî yönetim Osmanlı Bankasına geçecektir. Sonda uzun tartışmalardan sonra 5 Aralık 1905 de Büyük Devlet donanmaları Limnos adasını işgal ederler (Almanya ayrıl) ve Abdülhamit Makedonya'da bu devletlerin malî denetimini kabul eder²⁰⁹.

Yine İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın anılan yazısında bulunan (S. 235-239) Kâmil Paşa'nın 30 Mayıs 1321 (12/6/1905) günlü uzun bir lâyihasında Makedonya sorununda tutulması gereken yol, İngiltere'yi kazanmanın gereksiliği ve yolları, bu elde edilirse ayaklanmış olan Yemen'de de rahat edileceği ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

BALKAN SAVAŞINDAN ÖNCE

Kâmil Paşa evraki arasında bulunan aşağıdaki belge ilginçtir. O, tarihsizdir ve bitirilmemiş benzer. Tarihi olmaması muameleye konulmamış ve bir tasarı yahut özel bir not durumunda kalmış oldu-

²⁰⁸ Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, anılan yazı (S. 231-233).

²⁰⁹ H. B. Türk İnkılâbı Tarihi C. I. K. 2, S. 197 v.d.

ğunu gösterir, çünkü Kâmil Paşa, muameleye konmuş bütün evrakının yanında alıkoyduğu müsveddelerini tarihlemiştir. Esasen bu belgenin kapsamı da bunu göstermektedir. Belgenin Sait Paşa Hükümetinin 16 Temmuz 1912 de istifasıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümetinin altı gün sonra aynı ayın 22'sinde kurulması arasında yazılmış olduğu anlaşılıyor.

Durum ayrıntılı olarak T. İnkılâbı Tarihimizin C. II, K. I, S. 277 v.d.'ında belirtilmektedir, ve özetle şöyledir :

Devlet 29 Eylül 1911'den beri İtalya ile savaşmaktadır, Arnavutlar ayaklanmış, onlara karşı gönderilen askerin bir kısmı dağılmış veya onlardan yana olmuş, Rumeli'deki ordularda disiplin kalmayıp terhissiz çözümler başlamış, kendilerine "Halâskâr" yani kurtarıcı adını veren bir takım subaylar erleriyle dağlara çıkmış ve Sait Paşa'nın başkanlık ettiği İttihat ve Terakki hükümeti çekilmek zorluğunda kalmıştır. Yeni hükümetin kurulması ise bu karışık durum yüzünden altı gün gecikmiştir. Genel istek Kâmil Paşa'nın sadarete gelmesi olmakla birlikte onu kendine düşman bilen, örgütleri kuvvetli bulunan ve tehditlerini esirgemeyen İttihat ve Terakkiden çekinildiğinden, istifa eden Sadrazam Sait Paşa'nın da Padişaha Gazi Ahmet Muhtar Paşa için salık verdiğinden bu son kimse sadrazam yapılmıştır. Belki de, aşağıdaki belgede görüleceği gibi Kâmil Paşa, Sadareti : "İdare-i umur-u hükümete hiçbir taraftan müdahale olunmamak şartıyla" kabul etmiş olduğunu açıkça belirtmiş olması, olayın bu biçimde gelişmesini etkilemiştir.

Her ne ise, andığımız belge şunu gösteriyor ki Sait Paşa hükümetinin çekilmesi ve Gazi A. Muhtar Paşa hükümetinin kurulması arasında geçen altı günlük süre içinde Kâmil Paşa'nın sadareti için irade çıkmış sonra o ilânından önce iptal edilip Gazi A. Muhtar Paşa hakkında bir irade ilân edilmiştir.

Bundan sonra olaylar şöyle gelişir : Yeni sadrazam 5 Ağustos'ta Meclisi dağıtır, 15 Ekim'de Uşi'de İtalya ile barış imzalanır, iki gün sonra Balkan savaşı başlar, aynı ayın 23 ünde Kırkkilise (Kırklareli) bozgunu ve Komanova yenilgisi olur, 29 Ekim'de Lüleburgaz vuruşmasında ordunun bir kanadı bozulup Çatalca'ya doğru genel çekilme başlar, ayın 30 unda ordu darmadağınk biçimde geriler ve aynı gün Kâmil Paşa Sadrazam olur.

Aşağıdaki belge bu son olayla değil, ondan üç buçuk ay önce, 16 ve 22 Temmuz arasında Kâmil Paşa'nın sadareti hakkında çıkıp hemen geri alınan iradeyle ilgilidir. O bitirilmemiş olarak bir tasarı halinde kalmıştır. Önemi hem bilinmeyen irade olayını ortaya koymasında, hem de o sırada Kâmil Paşa'nın hele meşrutiyet ve hürriyet konularındaki görüşlerini açıklamasındadır.

Belge şöyledir (B. 4) :

“Ba irade-i seniye bu defaki mansıb-ı âcizanem tariften müstağni olduğu üzere sadarete memuriyetimin dördüncü defasıdır. Tesadüfat-ı garibedendir ki her defasında Sait Paşa Hazretlerine halef²¹⁰ oldum. Bu tesadüfün adem-i tekerrürünü temenni ederim, çünkü müşarünileyhin selefliğini²¹¹ pek de uğurlu addetmiyorum. Şu asrın rub-u evveli²¹² tarihini mütalâa edenlerin malûmu olduğu veçhile Sait Paşa Hazretlerine her halef olduğumda devleti müşkülât-ı azîme içinde buldum. Def'i gavaile masruf olan mesai-i âcizaneme rağmen zaman-ı istibdatta birtakım entrikalara hedef olarak dilşikiste ve mağmum²¹³ bir halde munfasıl olduğum gibi defa-i ahîrede de bir manevra eseriyle münfailen istifaya mecbur olmuş idim²¹⁴. Şimdi de devlet envai müşkülât ile beraber bir de İtalya ile muharebe halinde bulunuyor. Sin-ni âcizanem seksene karip olup bundan yirmi sene evvelki kuvvete malik olmadığım halde arzuy-u umumî ve irade-i seniye-i Hazret-i Padişahiye binaen selâmet-i vatan için idare-i umur-u hükümete hiçbir taraftan müdahale olunmamak şartıyla hizmet-i sadareti deruhte edişim bir fedakârlıktır. Rüfekay-ı âcizanemin de aynı fedakârlık ile hizmet ve muavenet edecekleri ümidindeyim. Biavn-i Hüda²¹⁵ husul-ü muvaffakiyet hükümet-i meşrutanın hakkiyle teessüsüne mütevakıftır. Meşrutiyetin giyabî istibdadın huzuru demektir. İstibdada itaat ise aynı esarettir. Taht-ı esarete nimet-i hürriyetten mahrum olan ahalinin tabî olan âh-ü enin-i şikâyeti her ne kadar baskı altına alınsa yine

²¹⁰ Ardıl.

²¹¹ Öncelliği.

²¹² İlk dörtte biri.

²¹³ Gönlü kırık ve kederli.

²¹⁴ 13 Şubat 1909. Ayrıntılar için Bk. H. B. T. İnkılâbı Tarihi C. I., K. II S. 164 v.d.

²¹⁵ Tanrı'nın yardımıyla.

bazı menfezlerden teşerrüh ederek harice intikal ve Avrupa gazetelerine sermaye-i makal olur²¹⁶. Bu keyfiyet-i hal Avrupa efkâr-ı umumiyesince Hükümet-i seniye aleyhinde bir fena itikat hasıl ederek âtiyi vahim göstermektedir. Tehlikeyi dâî²¹⁷ olan bu hali ıslah ile Avrupa efkâr-ı umumiyesini lehimize imale için hükümet-i meşrutanın cemi' şeraiti ile tesisi mutlak-ül lüzum hükmündedir. Avrupa efkâr-ı umumiyesi idare-i hükümetin aleyhinde olduğu kadar ahali-i osmaniye'nin lehindedir. Bu halden tevellüt edecek netayici teemmül etmelidir.

“Devletler kendi memleketleri ahalsinin efkâr-ı umumiyesini nazar-ı mütalâaya almaya mecburdurlar”.

Kâmil Paşa bu yazısında her ne kadar “sin-ni âcizanem seksene karip olup bundan yirmi sene evvelki kuvvete malik olmadığım halde...” demekte ise de olaylar kuvvetinin pek de azalmadığını göstermiştir.

Lüleburgaz yenilgisi üzerine harbiye nazırı ve başkomutan vekili Nazım Paşa ile genel karargâh Çatalca'da bile tutunamamak korkusuyla :

“Herşey bitti çabuk barış yapın derken” Kâmil Paşa dayanmak gerektiği noktası üzerinde direnmiştir. Bu yolda gelip giden telleri ele alan Balkan savaşının tarihçisi kurmay yarbay Nihat durumu şöyle değerlendirmektedir²¹⁸ :

“Bu iki telgrafın yekdiğeriyle mukayesesi ne kadar mucib-i ibrettir. İçlerinde asker azası kalmamış olan bir Heyet-i Vükela; askerî bir Heyet-i Aliyye olan Başkumandanlık vekâleti karargâhına nispet harbin mahiyetini, siyasetle münasebetini ne kadar iyi anlamıştır : Sadrazam harbi hazırların bir yıpranma harbi olduğunu, sebat ve mukavemetin asıl bulunduğunu, bu yapılmazsa siyaseten harbe nihayet vermek demek, memleketin hükmü idamını imzalamak demek olacağını gayet vazih surette gösteriyordu. Heyeti Âliyye askerîye ise şimdiye kadarki muharebelerde ademi muvaffakiyet hasıl olduğundan artık hiç bir ümit kalmamış olduğuna, âdeta teslimi silâhtan başka çare kalmadığına kani bulunuyordu ve hattâ

²¹⁶ Öyle bir düzende yerli gazetecilerin bir şey yazamayacakları dolayısıyla.

²¹⁷ Davet eden, çağırın.

²¹⁸ Kurmay Yarbay Nihat: “1328-1329 Balkan Harbi, Trakya Seferi” C. III. S. 503.

“Siz böyle şeyleri bilemezsiniz” mânâsında Sadrazama ders vermeye kalkıyordu,

“İleride göreceğiz ki Başkumandanlık ile Sadaret sonuna kadar böyle düşünmüşlerdi, sadaret “Mutlaka Çatalca’da sebat edip muvaffak olmalısınız” derken karargâhı umumî “Hayır yapamayız” demekte ısrar eylemiş ve bu muhaberat esnasında Çatalca muharebesi kendiliğinden olup biterek Sadrazamın fikrini tasdik eylemişti”.

Kurmay yarbay Nihat eserininde (S. 561) Başkumandanlık vekâletinin bir sürü eksiklikler üzerinde durarak ve ordunun Çatalca’da tutunamaması ihtimalini öne sürerek “... ordumuz büsbütün dağılmadan evvel Devletce harbe nihayet verilmesi ahval ve şeraiti hazıra tahtında en salim bir hareket olmak üzere görülmektedir...” diyen tezkeresi üzerine şunları yazar :

“Fakat Sadrazam Kâmil Paşa artık teşebbüsü şahsiyi ele almaya karar vermişti ki ne yaptığını 24/25 Teşrinievvel (16/17 Kasım) gecesi treni mahsusla Hadımköyüne gelen topçu mirilivası (tuğgeneral) İbrahim Paşa’nın getirdiği şu sadaret tezkeresi ve mazbata bize göstermektedir”.

Kurmay Yarbay Nihat bu tezkere ve mazbata ile Nazım Paşa ve karargâhtaki komutanların karşılıklarının metinlerini vermektedir (S. 561-565). Özet olarak yapılan şudur :

Sadrazam İstanbul’da bulunan tanınmış emekli ve görevli yüksek rütbeli otuza yakın, mareşaldan binbaşıya dek, subayı Vükelâ ile birlikte toplayıp onlara siyasal durumu anlatmış, Nazım Paşa ile telleşmeleri göstermiş, tartışmalar sonunda ortaya çıkan düşünceleri kapsayan mazbatayı da genel karargâha yollamıştır.

Toplantıya çağrılan subayların büyük çoğunluğu var güçle savunmaya devam edilmesinden yana olup bu işi başarıya ulaştıracak birçok ölçemi de sıralamışlardır. Yalnız beş kişi savunmanın imkânsız veya faydasız olduğunu söylemiştir. Kurmay Yarbay Nihat şunu da belirtir (S. 564) : “Âyandan Mahmut Şevket Paşa ile ferik (tümgeneral) Hüseyin Hüsnü Paşa dahi hazır iken Şevket Paşa imzalamadan savuşmuş ve Hüsnü Paşa rahatsızlığına binaen gitmiştir”.

Bilindiği gibi az sonra Bâbıâli baskını üzerine Mahmut Şevket Paşa Sadrazam olacaktır. Hüseyin Hüsnü Paşa ise 31 Mart olayı üzerine Selânik’ten İstanbul’a gelen “Hareket ordusunun” ilk komutanıydı.

O sırada her eli silâh tutanın cepheye gitmesi düşüncesi de belirmiştir. Sadrazamın Genel Karargâha çektiği 24 Teşrinievvel (16 Kasım) günlü tel bunu gösterir (Nihat, S. 567) :

“Şark ordusundan birçok efradın her ne sebebe mebni ise âr-ı firarı irtikâp etmeleri (kaçmaları) Memaliki Osmaniyenin her tarafında olduğu gibi buraca dahi amîk bir teessürü mucip olarak ellibin kişilik bir içtima aktedilmiş ve bunlar meydanı harbe gelmek istemişlerse de lüzum görülmeyerek yalnız takviyei maneviyat için elli natuk âlimin izamı takarrur etmiştir. Nereye gönderelim?”.

Özet olarak Çatalca’da düşmanın durdurulmasında Kâmil Paşa’nın azm, sebat ve kavrayışının büyük etkisi olmuş olduğu Genelkurmayca bu işle görevlendirilen ve dosyalar üzerinde çalışan bir Kurmay tarihçi tarafından belirtilmektedir.

Kâmil Paşa’nın iki ay kadar süren son sadareti İnkılâp Tarihimizin C. II., K. II ve IV ünde ayrıntılı olarak vardır. Üzerinde durmıyacağız. Yalnız Bâbiâlî baskını ele alacağız.

23 Ocak 1913 günü aldatılmış olup olay sırasında öldürülecek olan harbiye nazırı Nazım Paşa’nın da kapalı onayiyle Bâbiâlî’yi basan İttihatçılar bu eylemlerini yerinde göstermek için Kâmil Paşa Edirne’yi Bulgar’a veriyordu ve Enes-Midye hattını kabul ediyordu, yalanını ortaya atmışlardı ve birçok yazar hattâ Harp Tarihi Dairesi adına yazan bir tarihçi bugüne dek bilerek bilmiyerek bunu tekrarlaya durmuşlardır. Bunun gerçeğe hiçbir ilgisi olmayıp Kâmil Paşa Hükümeti Büyük Devletlere verilmek üzere hazırladığı notada Edirne’nin bu devletlerin korunması altında Müslüman bir valinin yönetiminde özgür, bağımsız ve yansız bir kent durumuna, getirilmesi istenilmiştir.

İttihatçılar ise yalanlarını tutturabilmek için bu nota tasarısını saklayıp kendilerinin verdikleri karşılıkta Edirne’nin ikiye bölünüp Meriç’in Batısında kalan kısmının Bulgar’da Doğudaki kısmının da Osmanlı’da kalmasını önermişlerdir.

Bunlar ayrıntılı olarak T. İnkılâp Tarihi adlı eserimizde, anlatılmıştır. Büyük Devletlere verilecek nota tasarısının metniyle fotokopisi 117 sayılı Belleten’de yazdığımız “Yeni bulunan bir belge dolayısıyla” başlıklı yazıda (S. 103-114) bulunmaktadır. Bu yazımızda İttihatçılar işbaşına geçtikten sonra verdikleri notanın metni de vardır.

Bu baskın olayının tepkilerini, Mithat Sertoğlu'nun Belleten'-de²¹⁹ çıkan "Balkan Savaşı sonlarında Edirne'nin kurtarılması hususunda hemen teşebbüse geçilmesi için Atatürk'ün harbiye nezaretini uyarısına dair bilinmeyen bir belge" başlıklı yazısının ışığında, baskından önceki İttihatçı çabalarıyla birarada incelemek ilginçtir.

Baskın hazırlıklarını en iyi anlatan Talât Bey'in Viyana'da bulunan Babanzade Hakkı, Cavit ve Hüseyin Cahid (Yalçın) a gönderdiği 1 Ocak 1328 (14 Ocak 1913) günlü mektuptur²²⁰. Ona göre İttihat ve Terakkiden olan başlıca kurmaylarla bir toplantı yapılır. Bunlar arasında Fethi (Okyar) de vardır. Bilindiği gibi kendisi o sırada Bolayır'daki "Bahr-i Sefid Boğazı Kuvay-ı Mürettebesi"nde kurmay başkanı ve Mustafa Kemal de harekât şubesine bakan kurmaydır. Fethi daha yaşlı ve işte eski olduğundan önde görünmekte ise de dürtücü kuvvet Mustafa Kemal'dir²²¹ ve Talât'ın andığı İttihatçı kurmaylarla yapılan toplantıda varılan karar daha önce Bolayır'da Fethi ile Mustafa Kemal arasında kararlaştırılmış olana uymaktadır. Buna göre başarılı bir saldırı yapılamazdı ve Kâmil Paşa Hükümetinin barış yapmasını beklemek, ne yapılacaksa ondan sonra yapmak gerekiyordu.

Dolayısıyla bu karara rağmen yapılan baskın olayı Fethi ile Mustafa Kemal'i şaşırtır. Onlar da doğal olarak "Kâmil Paşa Edirne'yi veriyordu, onu kurtarmak için ortaya atıldık" yalanına inanmışlardı. Bu inanış içinde olarak, Mithat Sertoğlu'nun yayınladığı yazıyı yazmışlardır. Bu, yazı aynı zamanda sadrazam olan harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya gönderilmiş iki imzalı ve Kânunusani 1328 (4 Şubat 1913) günlü mektuptur²²².

²¹⁹ C. XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, S. 459 v.d.

²²⁰ Metin Cavit Bey Hatıratlarının 174 sayılısında bulunur. Tanin 24 Şubat 1944. Sureti için Bk. H. B., T. İnkılâbı Tarihi C. IV. S. 277 v.d.

²²¹ Murat Sertoğlu'nun yayımladığı belge, kendisinin belirttiği gibi onun el yazısıyledir ve üslup da onundur.

²²² Bu mektup baskından yirmi beş gün ve yeni hükümetin Büyük Devletlere verdiği, Edirne'nin ikiye bölünmesini, Meriç'in sağında kalan kısmın Bulgarlar'a verilip soldakinin bizde kalmasını öneren notasından (30 Ocak 1913) beş gün sonra yazılmıştır. Doğal olarak iki yazar Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgar'a bırakmayıp Büyük Devletlerin korunması altında bir Müslüman Valice yönetilecek bir kent olmasını önerdiğini bilmiyorlardı.

Fethi ve Mustafa Kemal Beyler 4 Şubat 1913 gününde siyasal durumu şöyle görmektedirler²²³:

“Muhasımın²²⁴ Edirne’yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı notasına karşı muhasamayı ilân eylemekle cevap verdiler. Osmanlılar cihetinde 10 Kânunusani 328 (23 Ocak 1913) darbe-i hükümetini ika edenler tecziye edilmedikten başka mühim memuriyetlere geçirilmesinden Osmanlı kabinesinin darbe-i mezkûreyi vucude getiren hareket-i fikriyeyi takdir eylediği ve nümâyîşçilerle tevhid-i fikir ve mesai eyleyeceğini işrab eyliyor.”

Burada Fethi ve Mustafa Kemal Beyler Mahmut Şevket Paşa’ya: mademki baskıncıları cezalandıracağın yerde mühim mevkilere getirdin ve onlarla işbirliği yaptın baskından sonrumlusun, diyor ve şöyle devam ediyorlar :

“Osmanlı efkâr-ı umumiyesi sakıt kabinenin iltizam-ı meskenetle Edirne’yi düşmana vermeye razı olduğuna ve yeni kabinenin namus-u millî ve askeriyi iade ederek henüz düşman elinde bulunan²²⁵ Edirne’nin Osmanlı ordusunun hareket-i taarruziyesiyle tahlis olunacağına mutmaindir. Vilâyatta *hükümetin teşvikatiyle* harbin idamesi lehinde tezahürat uyandırılmıştır.”

İmlediğimiz kısımda yazarlar savaşın uzatılması için yapılan gösterilerin halktan gelme olmadığını imledikten sonra 4 Şubat 1913 günündeki askerlik durumuna geçerek şunları yazmaktadırlar.

“10 Kânunusani 328 (23 Ocak 1913) denberi²²⁶ vaziyet-i askeriyeye bir tebeddül-ü mühim yoktur. İzmir ve Bandırma cihetlerindeki sevkulceyş ihtiyatlarının vapurlara irkâp hazırlıkları yapıyor. Anadolu’dan başka celbedilecek kuvvet yoktur. Efrad-ı millettin eli silâh tutan yüzbinlerce kişiden istifade edileceğine dair bir hareket meşhut değildir.”

Bunun arkasından yazarlar durumun tartışılmasına geçip bundan çıkarttıkları sonucu şöyle belirtirler :

“Milletin ve efkârı umumiyenin aldatılmaması ve kabinenin, kendi iddiasını tekzip eylememesi için, düşman ordusunun faikiyeti

²²³ Murat Sertoğlu, anılan yazı S. 467.

²²⁴ Düşmanlar.

²²⁵ “Kuşatması altında bulunan” anlamında yazılmış olmalıdır; yahut da “bulunmayan” olmalıdır.

²²⁶ Yani on iki günden beri.

adediye ve sevkulceyşiyesini kat'î ve azimli bir hareketi taarruziyye ile telâfiye karar verdiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvaki bundan başka türlü karar verilemez”.

Bunu dedikten sonra iki yazar askerlik bakımından yapılabilecekler üzerinde dururlar.

Mustafa Kemal bunları yazarken Kâmil Paşa hükümetinin Edirne ile ilgili kararı üzerinde aldatılmış olduğu gibi, yeni hükümetin kararları üzerinde de aldatılmış bulunuyordu. Çünkü Mahmut Şevket Paşa'nın düşüncelerini ve İstanbul'da tasarlananların içyüzünü bilmiyordu. Yeni hükümet ne “eli silâh tutan yüzbinlerce kişiden istifade”yi, ne de “Milletin ve efkârı umumiyenin aldatılması ve kabinenin kendi iddiasını tekzip eylememesi” gibi namus ve şeref duygularının zorunlu kıldığı düşünce ve eylemlere bağlanmayıp yalnızca öz durumunu berkitmek için kendi adamlarını önemli yerlere yerleştirmeye bakıyordu. Fethi ve Mustafa Kemal Beyler, Mahmut Şevket Paşa'nın günü gününe tuttuğu notlarda belirttiği “fikriyatı” bilselerdi ona büsbütün karşın olurlardı. Yeni Sadrazam şöyle yazmaktadır ²²⁷ :

“10 Kânunusani 328 (23 Ocak 1913) günü saat 8'de (20'de) Sadarete tayin olundum. O gece sabaha kadar uyudum. İlk gün kabine teşkili ve asayişin iadesiyle uğraştım. O günden itibaren her gün kabine toplandı. Nazırların büyük kısmı harp taraftarı idi. Enver Bey ve genç subaylar da böyle düşünüyorlardı. Ben askerî ve siyasî vaziyetimize nazaran harbi münasip görmüyordum. Harbe karar verilirse istifa edeceğimi söyledim. Onun üzerine hükümette itidal fikri hasıl oldu. Nihayet 17 Kânunusani 328 (30 Ocak 1913) günü öğleden sonra saat iki buçukta Devletlerin notasına cevap verildi”.

Şunu da belirtmek gerekir ki ne savaşı sürdürmek isteyen hükümet üyeleri, ne de Enver gibi İttihatçı subaylar, Fethi ve Mustafa Kemal'in düşündükleri “Efradı Milletten eli silâh tutan yüzbinlerce kişiden istifade” etmek ölçemini akıllarına bile getirmiyorlardı ve bu yolda hiç bir şey yapmamışlardı. Onlar yalnızca eldeki kuvvetlerle bir süre dayanarak yaptıkları baskının sırf erki kapmak için olmadığına halkı inandırmak istiyorlardı.

²²⁷ Bk. “Hayat” dergisinde Mahmut Şevket Paşa'nın günü gününe tuttuğu notlara (I Ocak 1965 v.d.)

Bunları, zamanın en büyük uz kişininin Bâbîâlî baskını üzerindeki görüşünü hatırlatmak için andık.

Bilindiği gibi çok geçmeden Bulgarlar'ın Edirne'yi saldırı ile almaları üzerine İttihat ve Terakki hükümeti panik içinde Edirne ile birlikte hemen bütün Trakya'yı Bulgara bırakıp Enes-Midye çizgisini sınır olarak kabul edecektir. (Londra barış antlaşması 30/5/1913).

Bunun arkasından Osmanlı'dan alınan toprakların paylaşılmasında anlaşamayan Balkanlılar aralarında savaşa tutuşurlar, Bulgaristan ezilir, Osmanlı hükümeti de Edirne'yi kolayca geri alır ve İstanbul antlaşmasıyla (29/9/1913) Doğu Trakya bizde kalır.

KÂMİL PAŞA'NIN SİYASAL FELSEFESİ

Siyasal yaşantısı boyunca Kâmil Paşa'nın esas felsefesi meşru olmayan kimse, kurul ve kuvvetleri devlet işlerine karıştırmamak, Padişahın müdahalesini de Tanzimat ilkeleri içinde tutmak ve bağımsız olarak iş görmek olmuştur. Bu düşünce ve inançla davrandığı için ilk iki sadaretinde Abdülhamit ile saray adamlarını, üçüncüsünde İttihat ve Terakki'yi ve dördüncüsünde İtilâf ve Hürriyeti karşısında bulmuştur.

Bu son iki takımın biteviye can sıkıcı ve saçma müdahalelerinden usandığı için onların ileri gelenlerine yüz vermez olmuş ve böylelikle onlar ve yazarları her vesile ile ona karşın konuşmuş ve yazmışlardır.

Eğer O, Abdülhamit ve saray adamlarına, ikbal ve çıkar düşüncesiyle uyarak iş görmeğe razı olsaydı, 1893 yılından, yani sadarettten çekilişinden iki buçuk yıl kadar sonra başlayıp ta meşrutiyete dek hiç arkası alınamayan iç ayaklanma ve dış müdahalelerin güçsüz bir kukla sadrazam olarak seyircisi olurdu.

Aynı düşüncelerle İttihatçılara uyarak yerinde kalsaydı Hüseyin Hilmi, İbrahim Hakkı ve Sait Paşa'lar gibi binbir yanlış ölçem yüzünden devletin yine iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler içinde erimesine sorunlu bir seyirci olarak kalırdı.

İtilâfçılara gelince, onların da hiç bir değeri olmadığından kendilerine yüz vermesi ve saçma sapan isteklerine göre iş görmesi düşünülemezdi.

Bu anlayış, görüş ve koşullar içinde o, altı yıllık ilk sadaretinde Osmanlı Devletinin bir kazaya uğratılmadan nasıl yöneltmesi gerektiğinin örneğini vererek ve ilkelerinden fedakârlık etmeyerek iş görmüş, manen eli ayağı bağlanmasın diye Abdülhamid'in ihsanlarını kabul etmeyerek Padişahın kuşkularını üzerine çekmiş ve bu yüzden sadareten uzaklaştırılmıştır. Yeniden işbaşına geçtikçe de hep aynı ilkelere uyararak iş görmek istediğinden çekilmek zorunluğunda kalmış veya ona daima en tehlikeli zamanlarda başvurulduğundan durumu düzeltilmesine vakit bırakılmadan düşürülmüştür.

ZİRAAT BANKASININ KURULUŞU

Yukarıda Kâmil Paşa'nın Ziraat Bankasının kurucusu olduğunu belirtmiştik. Onun önem verdiği her konu için yaptığı gibi bu işde de çok direndiği görülür. Hilmi Kâmil Bayur'un anılan eserinde (S. 91-93) bulunan 24 Nisan 1299 (6/5/1883) günlü yazısında bu sorun üzerinde birtakım incelemeler ve malî hesaplar yapmış olduğu görülmektedir. Aynı yılda onun bu konu üzerinde henüz yayınlanmamış iki yazısı daha evrakı arasında bulunmuştur.

1883 yılında kendisi Evkaf Nazırındır. Sadrazam Sait Paşa ise Mithat Paşa'ca kurulmuş olup zamanla işlemez bir duruma gelmiş olan "memleket sandıklarını", "menafi sandıkları" adı altında yeni bir biçime sokmaya karardır. Gerek Hilmi K. Bayur'un eserinde bulunan demin andığımız yazıdan, gerekse aşağıda göreceğimiz iki belgeden anlaşılabilir şudur ki Kâmil Paşa o sırada doğrudan doğruya çağdaş anlamıyla bir Ziraat Bankası kurulmasını istemiş ve varılan sonuca bakılırsa buna Sadrazamla Meclisi Vükelâyı razı edemiştir.

Aşağıda görülecek ilk belge bir Ziraat Bankası nizamnamesi taslağıdır. Bunu belki oğün Meclisi Vükelâda bahis konusu eylemek üzere göreneğinde olduğu gibi ileride temiz etmek üzere ilk eline geçen kâğıda yazmıştır. Akkâ mutasarrıfının bir mektubunu kapsayan o kâğıt sayesinde yazının azçok tarihi anlaşılacaktır. Mektup (Belge 4 ve 5) 30 Temmuz 1299 (11/8/1883) tarihli olduğuna göre Kâmil Paşa taslağının Ağustosun ikinci yarısında yazıldığı anlaşılabilir. Kendisi konuyu çok incelemiş ve üzerinde uzun düşünmüş olduğu için böyle ivedilikle bir taslak hazırlamış olması doğal sayılabilir.

Belge aşağıdadır (B. 5 ve 6):

“*Birinci madde :*

“Tevsi-i ziraat vasıtasıyla ahalinin servetini arttırmak maksadı . . . na mebni Memaliki Şahanede bir ZİRAAT BANKASI küşadiyle zürra ahaliye yüzde altı faiz ile akça ikraz olunacaktır.

“*İkinci madde :*

“Bazı vilâyatta ahalinin mahsulâtından senevî yüzde bir alınarak teşkil olunan sermayeden tertip olunan Menafi Sandıklarının idareleri ahali tarafından müntehap komisyonlara havale kılınmış ise de işbu komisyon azalarının muamelâtı sarrafiyyeye killeti vukuflarından naşi mevcut olan sermayeyi hakkiyle idare edemedikleri cihetle muhtacin-i zürra bu teşebbüsten lâıkiyle istifade edememiş ve ikraz olunan akçaların bir kısmı mümteniül-husul hükmüne girmiş olduğundan badema bu sermaye Bank-ı Osmanî vasıtasıyla idare ve ikraz olunmak üzere hususiyet-i mevkiyyesi olan Hicaz ve Yemen Vilâyetleri müstesna tutularak sair Vilâyat-ı Şahanede gelecek 1300 sene-i maliyesinden itibaren 1304 senesi nihayetine değin beş sene müddet mahsulâtta canibi mirî için alınan öşürden maada yüzde bir dahi Ziraat Bankası sermayesi için alınup Bank-ı Osmanîye teslim olunacak ve bu sermaye daima ahalinin malı olacağı gibi işbu sermayenin ahali-i zürraa ikrazından hasıl olacak . . . nin mecmuu re’sülmale ilâve kılınacak ve Bank-ı Osmanî bu sermayeyi Devlet-i Aliyyenin himayesi tahtında emaneten idare ve canibi hükümetten işbu Nizamname hükmüne muvafık olarak kendisine verilecek talimat ve mukavelename mucibince ahaliye iade edip yalnız mezkûr sermayenin senevî baliğ olacağı miktardan yüzde yarım komisyon alacaktır.

“*Üçüncü madde :*

“Marüzzikir Menafi Sandıklarında nakden ve seneden mevcut olan mebalığın muhasebeleri mahalleri meclislerinde bilreviye her ne miktara baliğ olursa mebalığ-i mezkûre defteriyle maan bâsenet Bank-ı Osmanîye teslim kılınacak ve Bank idaresi işbu mebalığın nukudunu hemen ve senedata merbut olanları şürotu asliyelerine tevfiikan miatları hulûlünde istihsal ve Hükümet marifetiyle Ziraat Bankası sermayesine ilâve edecektir.

“Dördüncü madde :

“Zikrolunan aşar-ı şer’iyyenin hükümet muaşşirleri²²⁸ tarafından hîni ta’şir ve istihsalinde Ziraat Bankası sermayesi için umum mahsulât-ı öşriyyeden yüzde bir yani on kile zahire verenden aynen bir kile zahire ve on kuruş bedeli öşür verenden bir kuruş alınacaktır.

“Beşinci madde :

“Mezkûr beş sene zarfında bazı kazalarda duçarî kaht-ü galâ olacak olursa kahıt senesi o misillü kazaların mahsulâtından Ziraat Bankası için bir şey alınmayıp o senenin mürettebi senîn-i muayyeneyi teakup eden diğer bir sene mahsulâtından istihsal olunacaktır.

“Altıncı madde :

“Her kazada berveçhi muharrer muaşşirler vasıtasıyla istihsal olunacak yüzde bir mahsulâtın miktarı aynen ve nakden her kaç balığ olursa o kazanın Meclis-i İdaresinde bittetik her sınıf mahsulâtın bedelât ve nakdin alınan mikdarları mübeyyin iki nusha olarak icmal defteri tanzim ve zîri Heyet-i Meclis tarafından temhir olunarak bunun bir nushası Merkez-i Kazada hıfz ve diğer nushası o kazanın merbut olduğu Mutasarrıflığa gönderilip Mutasarrıflık merkezinde dahi mahsusen tutulacak deftere aynıyle kaydolunduktan ve Meclis-i İdare-i Livada mezkûr defterin asliyle kaydı tatbik olunarak kaydın zîri Heyet-i Meclis tarafından temhir ve asıl defterin zîrine dahi “kaydolunmuştur” ibaresi bittahrir Meclisi İdare mühürü ile keza temhirden sonra Merkez-i Vilâyete takdim olunacaktır.

“Yedinci madde :

“Bu veçhile kazayay-i mülhikadan gönderilecek defterler Merkez-i Vilâyete vürut ettikçe muhasebe-i vilâyette mahsusen tutulacak deftere kaydolunup hitamında aynen alınan mahsulâtın her kalemi yekûn ve bedelen istifa olunan akçanın miktarları cemedilerek cümlesinin balığ olacağı yekûnlar yazı ile şerholunduktan sonra Meclis-i İdare-yi Vilâyette karz defteriyle bittatbik işbu icmalin zîri Meclis-i mezkûr heyeti tarafından temhir kılınacaktır.”

İkinci belgenin baş kısmı bulunamamıştır. İçinde: “Gelecek 1300 senesi Martundan itibaren” sözünün bulunmasından onun

²²⁸ Toprak ürünlerinin öşrünü (onda birini) hükümet adına toplamakla görevli olanlar.

1883-1884 yıllarından birinde 13 Mart 1884 den önce yazıldığı anlaşılır. Sonunda “muhat-ı ilm-i âli-i vekâletpenahileri buyruldukta” denilmesinden Padişahın vekili olan Sadrazam Sait Paşa’ya hitab edildiği belli olur.

Belgede “menafi sandıklarının” iyi işlemedikleri anlatılmakta, bir Ziraat Bankasının kurulması, bu yapıncaya dek de işin Osmanlı Bankasınca görülmesi ileri sürülmektedir. Amacın yerli bir bankanın kurulması olduğu başta bulunan “... bu sermayenin memleketçe tedarik ve istihzarı evlâ ve her türlü mahzurdan salim ve müberra olacağından...” denilmesinden anlaşılır.

Belge aşağıdadır (B. 7 ve 8) :

“.. bu sermayenin memleketçe tedarik ve istihzarı evlâ ve her türlü mahzurdan salim ve müberra²²⁹ olacağından ve eğerçi bu maksada hizmet etmek üzere mukaddema bazı vilâyetlerde Menafi Sandıkları tesisıyla ahalinin mahsulâtından birkaç sene müddet için yüzde bir alınarak mezkûr Sandıklara sermaye ittihaz edilmiş ve bazı mahallerde işbu yüzde bir elyevm alınmakta bulunmuş ise de Vilâyetlerde bu sermayelerin ikraz ve idaresine memur olan ümena, muamelâtı sarrafiyyeye âşina olmadıkları gibi güya sermayeyi çürüt-

²²⁹ Kâmil Paşa’nın yabancı sermaye ile ilgili görüşü Maarif Nazırı bulunduğu sırada yazdığı 27 Ramazan 1298 (23/8/1881) günlü lâyhada vardır (Bak. H. K. Bayur, S. 90 ve 92). Doğal olarak bu görüş Kapitülasyonlar evresine aittir.

Lâyihada genel olarak yabancı sermaye için şöyle denilmiştir :

“Memaliki Şahanenin vüsat ve cesametine kıyasen ahalinin serveti kalil olduğundan vilâyetlerde nafia işlerinden değerli bir şey yapmak yahut cesimce maden veya fabrika işletmek için Avrupa’dan sermaye celbine olan ihtiyaç inkâr edilemez ise de bu halde de Memaliki Şahanede ecnebi alâkası arttıkça ecnebi nüfuzu tezayüt ve bunun artması nisbetinde Devletin nüfuzu tenakus eyleyeceğinden ecnebi sermayeleri pek zarurî olan ahvalde acı bir ilâç gibi kullanılmalıdır”.

24 Nisan 1299’da (6/5/1883) Evkaf Nazırı iken yazdığı bir lâyhada demiryollarının gereksiliği üzerinde durarak şöyle der (Aynı eser, S. 92) :

“Bunun inşası ise ecnebi sermayesine muhtaç olacağı şüpheden arî olup bu hususta, yani Memaliki Şahanede ecnebi alâkasının tezayüdü bahsında, bazı mahzur mütalâa olursa da şömondöfer inşası halinde ahalice olacak istifadeden başka Devletçe hasıl olacak kuvvet, melhuz mahzura galip geleceği ve bunda düşünülen mahzur, bütçe açığının devamında görülen muhataraya nispetle pek dün kalacağı cihetle mahalline göre ecnebi sermayesinin münasip şeraitle istimali tecviz olunabilir”.

Bu yazılar o sırada yabancı sermayeye karşı bir akının bulunduğunu da gösterir.

memek garazına binaen muhtacin-i zürrai bırakıp eshabı iktidara akça ikraz etmek yolunu tuttukları cihetle hem zürraa iane etmek maksadı husule gelmemiş ve hem de yine idare-i maslahat olunamıyarak sermayenin birçoğu telef ve heder olmuş olduğundan bu hale bedel zikrolunan yüzde bir mahsul gelecek 1300 senesi Martından itibaren beş sene müddet için sene besene Bankı Osmanîye emaneten teslim olunarak ve Menafi Sandıklarında nakden ve seneden mevcut olan mebalîğ dahi ona ilâve kılınarak emri idaresi mezkûr Banka havale kılınmış olsa Bank İdaresi, Şubesi olmıyan vilâyetlere icabına göre şubeler açarak Canibi Hükümeti Seniyyeden kendisine verilecek talimat mucibince mezkûr sermayeden muhtacin-i zürraa akça ikraz etmek umurunu ifa edebilir ve bu işi, ötedenberi sayesinde iktisabı servet ve sâman eylediği Memalik-i Şahane için meccanen göremezse hasıl olacak sermayenin mikdarına göre senevî yüzde yarım kadar bir komisyon dahi verilir. Bu suretle istihzar olunacak sermaye varidat-ı öşriyyenin mikdarına nisbetle senevî beşer yüzbin liradan beş senede iki milyon beşyüzbin liraya baliğ olursa ve şimdiki Menafi Sandıklarının ilâve olunacak mevcudundan dahi bir beşyüzbin lira hasıl olursa yekûnu üç milyon liraya reside olacağından bu sermayeden evvel emirde zürra ahalinin yüz kuruşdan bin kuruşa kadar muhtaç olanlarına ve mezkûr sermaye işliyecek faizinin inzimamiyle iki misline baliğ oldukça kezalik zürradan tevsi-i ziraat için iki bin kuruşa kadar ihtiyacı olanlara ve hakeza ilerde sermaye kat kat tezayüd ettikçe üç bin ve daha ziyade akçaya muhtaç olan eshabı ziraata ikraz olunur.

Bu takdirde birinci seneden ahaliye akça ikrazına bed' olunarak beşinci sene nihayetinde lâ-akal üçyüz bin kişiye akça idane (ödünç) edilmiş bulunacağından ahali selmcilerin (tefecilerin) gadrinden kurtulup bundan on seneye kadar yedi, sekiz milyon liranın ziraat ve felâhata sarfolunması servet-i ahalinin tezayüdüne ve bu servet nisbetinde varidatı Devletin terakkisine ne derece hizmet edeceği ve bu minval üzere serveti memleketin tezayüdü Ticaret ve Senayiın terakkisine de medar olacağı varest-i beyan olduğundan suveri maruza Meclis-i Âlice esasen kabul buyurulduğu takdirde sermaye ittihaz yüzde bir mahsul ahaliden ne yolda istifa olunup Banka nasıl teslim olunacağına ve Bankdan ahaliye ne veçhile ikraz olunup alınacak senet ve şart-ı idane mucibince bir medyun ifay-ı deyn etmediği ve iki sene kendisine mühlet verilerek yine deyninin ifasında ihmal eylediği takdir-

de hîni istidanede (ödünç alma) terhin eylemiş olacağı tarla ve yahut mülkünün mahallî Meclis marifetiyle bilmüzayede takarrur edecek bedeliyle teferrüğüne kariyyesi ahalisinden tarla veya mülke ihtiyacı olanların hakkı rüchaniyeti olmak üzere ne vechile furuht olunacağına ve Ticaret Nezaret-i Celilesinde sene besene Bank ile muhasebe görülüp hulâsa-i muamelât gazetelerle ilân olunarak ahalinin işbu sermayesi Devletçe taht-ı teminde bulundurulacağına ve teferrüat-ı sairesine dair bir Nizamname Lâyihası dahi tesvid ve arz olunacağı ve bâlâda beyan kılınan Teşkil-i Nevahi Nizamnamesinde kaza kaymakamlarına kadar tayini vezaif olunduğu misillü o yolda Vali ve Mutasarrıflara dahi terettüp eden vezaif ilâve kılınacağı muhat-ı ilm-i âlî vekâletpenahileri buyuruldukta olbapta”.

ZİRAAT BANKASI KONUSUNU DA İÇİNE ALAN BİR HÜKÜMET PROGRAMI

Kâmil Paşa Sadrazam olduktan sonra Ziraat Bankasını kurmak işine girişecektir. Bu konu sosyal ve ekonomik kalkınma amacını güden bir hükümet programı içinde ele alınmıştır. Program bir Encümeni Vükelâ mazbatasıyla Padişaha sunulmuştur. Onun bazı kısımları Hilmi K. Bayur’un anılan eserinde vardır (S. 167 v.d.). İlginçliği dolayısıyla aşağıya tümünü koyduk. Orada ele alınan konuların çoğu, zamanla gerek Kâmil Paşa’nın, gerekse ondan sonra gelenlerin evresinde gerçekleştirilmiştir. Mazbata 29 Muharrem 1305 ve 5 Teşrinievvel 1303 (17 Ekim 1887) tarihlidir. Sadrazamdan başka onu Adliye Nazırı Cevdet (tarihçi), Hariciye Nazırı Sait²³⁰, Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni, Maarif Nazırı Münif Paşa ve Beylerle Şurayı Devlet Reisi Arifî Paşa imzalamıştır.

Bundan on ay sonra Ziraat Bankası kurulur²³¹. Tekrar ediyoruz, bu Bankanın başında bulunanlarca, yalnız Mithat Paşa’nın kurucu olarak gösterilmesi ve Kâmil Paşa’nın hiç anılmaması haksızlık ve takdirsizliktir.

²³⁰ Sadrazam Küçük Sait Paşa ile karıştırılmamalıdır.

²³¹ Onun nizamnamesi 19 Zilhicce 1305 ve 15 Ağustos 1304 tarihlidir (27/8/1888) Bk. Düstur I. terip, C. 6 (1939 baskısı), S 136, No. 37.

صوف بنده طالع بره استخوانه الهه
عاشه براهه مغربه این سفدر کار الاله
افکار محمدی بیدر ملک عد بنده قابل و کلک
اسلامه ساسه سنا سفدر الاله
اقتضات بیه عالیه هدر الاله
محمدی سیاتی حامی الاله
اسلامت انصاره لندر ار بند استانه اسیدر
اعقبه بنا بد بده اسلامه
ما به حامی بنده سفدر الاله
کلمه اول دوازدهم سفدر الاله
ایضا به سفدر الاله
اقتضای دوازدهم سفدر الاله
تایید هدر الاله
به حال دایم مدخله اقبیه و ندر کدوله الاله
مدخله سنا سفدر الاله
اقتضای سنا سفدر الاله
اقتضای سنا سفدر الاله
مدخله سنا سفدر الاله
اقتضای سنا سفدر الاله
مدخله سنا سفدر الاله
اقتضای سنا سفدر الاله

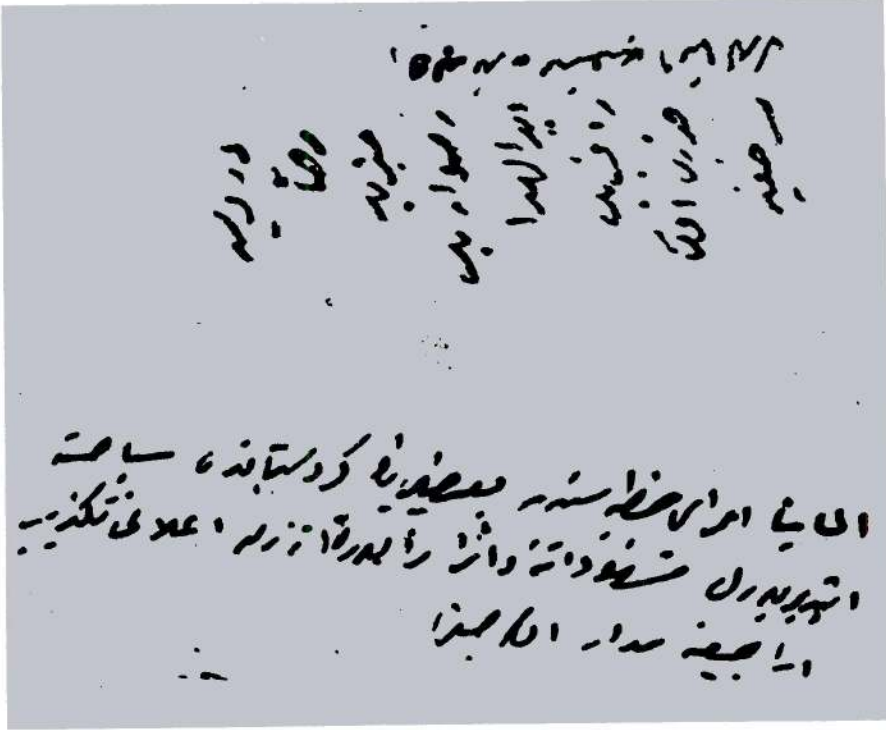
B. 1 — Kâmil Paşa'nın düşüncelerini o anda eline düşen her hangi bir kâğıda yazdığını gösteren bir zarf. Onun her iki yanı ve hattâ iç kapağı yazıyla doludur. Yukarıda görülen vecizeler bu ve buna benzer kâğıtlardan derlenmiştir. Zarfın franızceza yazılmış yüzü görülmektedir.

افندی بوشاق خدوشه کشفه اکلنه دینوز خفصه دای تبا یوم
صفت آستان حلاوه ورم نهمه ابقه شاره ورف ندره بیله
نشیونته بر عمر عظیمه افی بویته دره انجمنه اطباء
رویه دره آفرانیز دایته شاهازی دره شتیه دره دره غلوه
انگله دره نهد ایلام و سمرقند از شاهازی دایعی
نبدل باز دبدل

بر قسادی چه عهد کتبت اکلنه و بولمونه باره فرانسه
مفهومه بنیسه
بدین وجه حکم ایندیشی جاز دکلره
وایرله کلامه بودنه جو جیند جینه و لظاف
بره کن بدنه اول اول انصافه وایرینه لظاف
تسلیم

B. 2 — B. 1'de görülen zarfın arkası. Mührün kime veya nereye ait olduğu anlaşılamamıştır.

B. 2a. — B. I'de görülen zarfın iç kapağı. Kâmil Paşa burada Devlet işlerine biteviye karışıp onları bozan ve Padişahın kuruntu ve işkilerini kıskırtan bir kaç saray adamının adını sıralamıştır.

قولوی صیبه صیبه اطبه کلمه اولیمن و مخدوم کلمه برجهده زوانی زدیبه جمع ایلمکده و بوار خلقت نظر وفق حیلته اتمکده
اولیمنی واحل سمع کله ایده اولسه منی حد معرفه و معرفه و معنی خاور ایلمسی حقت کندره تیریات و صلاح لایزال ایلمی مقصدی
امروزه جناب خدیجه شهیدنیزه اولدنی قرانی حقیقته ایلمنیزه عارفین قولوی لایزاله باندن اولدنی سلیح اولدی اسجو
شیکفت قلبی مزینه حقیقته ایلمنیزه تائیر ایلمی کیشردن ایلمه عارفه حقیقت حار صاددنه تالی ایلمنیزه
علمه ایلمنیزه اتمک برتدیف اولدنی حالدن اسجو عارفه حقیقته ایلمنیزه تحریف ایلمنیزه اطمانن رای و تصور اولدنی
حکمتی اطه باطنی کیم کلمه اولدنی مخدوم لایزاله حقیقت قولوی صحتیه ابو برحالد اولدنی هکله قدر تداویسه اعتنا اولدنی
ایلمنیزه کندره بافقده اولدنی اطه بوقیستی ردوی کیم هکلس معتدل بر ایلمنیزه کیمس (زمنی سیر اتمکده اولدنی) و بوقیستی
اولدنی معنی بینه او حالدن بیوه کندره ایلمنیزه اولدنی و بوقیستی لایزاله اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی
اولدنی مغایرت ایلمنیزه اندیشسی قولوی دخلوه ایلمنیزه رجعات ایلمنیزه کندره کله برتدیف اولدنی اولدنی اولدنی
دقی صغده حقه کندره مغایرت اولدنی ایلمنیزه اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی اولدنی
ظرف منکوره اطه درت دفعه کندره کلمه ایلمنیزه ایتمه صیبه صیبه عرفت عارفانم بونه عیاشات اولدنی مخدوم کلمه
برجهده زوانی زدیبه جمع اتمکده اولدنی کلمه نظر بونه برجهده مقدم ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
دعایه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
عبودت ایلمنیزه اولدنی کیمس اولدنی بونه حقیقته ایلمنیزه اولدنی کیمس اولدنی کیمس اولدنی کیمس
ایتمک ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
قرینه اتمک ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
خلقت نظر وفق حیلته ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
حد عرفانن حیلته ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
اولدنی حقیقته ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
کله ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
دقی عرفه اولدنی اولدنی ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
قدح ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه ایلمنیزه
کلمه

B. 3 — Kâmil Paşanın Padişaha yazdığı hafiyelerden şikâyet mektubu.

توسیع زراعت و اصلاح معیشت
 اهل ایالت کروجی از زمین معینہ فی جہت
 معینہ و ملاقاتہ اهل ایالت معینہ و ملاقاتہ اهل ایالت
 تشکیل دہندہ سرمایہ ترتیب اداء مانعہ مذکورہ اداء
 اهل ایالت معینہ و ملاقاتہ اهل ایالت معینہ و ملاقاتہ اهل ایالت
 اداء رتبہ معاملات حد فہرہ وقت و فوائد نمای معینہ اداء
 سرمایہ معینہ اداء اہل مدکورہ لغتہ تجامعہ زراعت بو
 مستقیمہ و لا یتیمہ اشغال اہل مدکورہ و اولاد اہل
 اہل زراعت برترتیب قسوت اولاد حکمتہ اہل مدکورہ اولاد
 بعد ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 و لا یتیمہ مستقیمہ وقت و فوائد نمای معینہ اداء
 کدہ و بیک اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 دستہ مستقیمہ وقت و فوائد نمای معینہ اداء
 جانبہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 زراعت باقی سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اہل ایالت اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 دولت جانبہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 حاکمیتہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 مذکورہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 مقدارہ بودہ بار اولاد اہل مدکورہ
 اولاد اہل مدکورہ

کاملاً اہل ایالت
 ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 باقیہ دور و قسوت اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 بار اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 معیار اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 دستہ مستقیمہ وقت و فوائد نمای معینہ اداء
 جانبہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 زراعت باقی سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اہل ایالت اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 دولت جانبہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 حاکمیتہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 اولاد اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 مذکورہ سرمایہ اہل مدکورہ ما یوسر ما یوسر ما یوسر
 مقدارہ بودہ بار اولاد اہل مدکورہ
 اولاد اہل مدکورہ

B. 5 — Kâmil Paşanın hazırladığı bir Ziraat Bankası nizamnamesi taslağı.

۱۷

زراعت ایلوم و تقوید حیاتی ایشیدیم و زور قدر اهمیتین اولمده و هکذا ایلوم سبابت قات قیادیه ایلوم
 او حیید ودها نیال انجی به حجاج لکلامه نواحه الحجاب زراعت اولمده اولمده حصاره بود تقدیرم برنجی سوده
 اها ای انجی اولمده به اولمده سینی سینه زیانسته لواقی ایچون بیدیک ^{افان} کولک انجی اولمده اولمده اولمده
 اها سلیجیدل خنده نه نه نه نه نه اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 حرف اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 ایبه جهلا وارسته اییا اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 حیا سبایه انجی اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 و با نضده اها ای انجی اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 ایچون اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 زراعت ایلوم اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 فرسی اها سبده هو نلا و با اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 خذت نضده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 و سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه سینه
 فست نامیده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 و اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 و با اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 نضده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 قدر تقید اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 زراعت ایلوم اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 فله جهلی

و به نضده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 زراعت ایلوم اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده
 زراعت ایلوم اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده اولمده

ENCÜMEN-İ HUSUSİ MAZBATASI

Umur-u adliye ve inzibatîyenin istikmal-i nizamât ve memurin-i mülkiyenin intihabatına müteallik bazı mütalâatı havi arz ve takdim olunmuş olan 21 Muharrem 1305 tarihli mazbata-i âcizanemiz üzerine şerefmüteallik buyurulan iradat-ı hikmet gayat-ı cenab-ı padişahî cümle-i cemilesinden olduğu üzere memalik-i şahanenin muhtaç olduğu âsar-ı nafianın teessüs ve tezayüdü esbab ve tedabiri, içtimaat-ı adide-i bendegânemizde biletraf mütalâa ve hazine-i devleti vikaye ile ahalinin servet ve saadet-i halinin muhafazası esbabı bittezekkür arz-ı atebe-i ulya kılınması evvelce şerefsadir olan emr-ü ferman-ı hümayun hazret-i mülûkâne mantuk-u münifi veçhile icra kılınan tebligata cevaben Nafia Nezaretinden varid olan tezkere-i mufassala dahi nihade-i mevkiî müzakere olundu.

Devlet ve memleketçe faidebahş olacak âsar-ı nafia ahalinin teksiri nüfusiyle tezyid-i servetine taallük eden vesait ve imalât olup ahalinin ve bahusus ehl-i islâmın adem-i tezayüdü nüfusu, hizmet-i askeriye, iskat-ı cenin, fakr-u ihtiyaç ve usul-ü hıfz-ıssıhhate adem-i malûmat gibi esbaptan naşidir. Hizmet-i askeriye lâbüd olduğundan bundan tenasüle terettüp eden tenakus zarurî olup şu kadar ki vakt-i sulhte asakir-i redife kendi hanelerinde mukim oldukları misillü silâh altında bulunan efrad-ı nizamiyenin dahi talim vakitlerinin gayrı zamanda lüzumundan fazla olan kısmının memalik-i sairede olduğu gibi mezunen bilmünavebe hanelerine bırakılabileceğinden bu suretle hem tenasülce olan tenakus tahfif ve hem de idare-i askeriyece tasarruf edilmiş olur. İskat-ı cenin madde-i fazîhasının vukuuna sebep olanlar hakkında ceza kanunname-i hümayununda ağır cezalar tayin kılınmış olduğu halde bunun icraatına hükümetçe pek de itina olunmamakta olduğundan memalik-i şahanede iskat-ı cenin kesirülvuku olup başlıca sebebi dahi ahalinin fakr-u ihtiyacı ise de buna vasıta olanlar taife-i fesattan olmalarıyla memurin-i mülkiye canibinden tenbihat-ı mütevaliye ile icrayı tehdidat ve cevami-i şerifede kürsü vaizleri tarafından ifayı nasayih ve telkinat edildiği surette bu tedbirin tesiriyle *işbu cinayetin* haylıca önü alınacağı derkârdır. Fakr-ü ihtiyacın indifai husul-ü servete menut olup bu hususa taallük eden vesait ise müteaddit olmakla beraber tebaa-i şahanenin her şeyden evvel a'zam ihtiyacı huzur ve emniyetle hükümet-i seniyyenin himaye ve adaletine nailiyeti ve *erbab-ı şekavetin* tasallut

ve taaddisinden masuniyeti kaziyesi idüğünden bu emr-i ehemmin temini memurin-i mülkiyenin mükellefiyet ve mes'uliyetine bilhavale icraatının bir nizam-ı mahsus ile kontrol altına alınmasıyle husul-pezir olur. Hıfzı sıhhat madde-i mutena bihasına gelince saye-i şahanedede bu husus için hulâsa ve tertip edilmiş kitaplar olduğundan bu usul ve malûmatın kâffe-i mekâtib-i rüştiyede hassaten tedrisiyle beraber daha ziyade intişarı için zikrolunan kitaplardan lüzumu kadar nüshalarının vilâyatta karye imamlarına varıncaya kadar meccanen tevzii ve sıhhat-i umumiyenin muhafazasına dair olan nizamatin hakkiyle icraatına itina ile vilâyatta belediye tabiblerinin teksiri husul-ü maksadı teshil eder. Ahalinin tezyid-i servete hizmet edecek esbabın başlıcası Ziraat Bankaları olup çünkü her yerde olduğu gibi memalik-i şahanedede dahi arazinin kıymeti akçenin faiz nisbetinde ve faiz ise beynelahali yüzde yirmiden kırka kadar cereyan etmekte bulunduğundan senevî bin kuruş irat veren bir tarla üç dört senelik iradına mukabil bir bedel ile alınıp satılmakta ve bu suretle ahali-i kuranın serveti yerine fakr-ü meskeneti artmakta olup halbuki bir vilâyette Ziraat Bankası küşadiyle senevî yüzde altı faiz ve itfayı deyn için yüzde üç alınmak üzere ahaliye akçe ikraz olunacak olsa arazinin kıymeti kariben haylıdan haylı terakki edeceği ve binaenaleyh üç bin kuruş deyni olan bir köylü senevî bin kuruş irat veren tarlasını şimdiki gibi ifayı deyn için üç bin kuruşa satmağa mecbur olmaktan ise senevî faiz olarak yüz seksen ve resülmale mahsuben doksan kuruş ifa etmek üzere muhtaç olduğu üç bin kuruşu Bankadan alup tedricen tesviye-i deyn ederek senevî bin kuruş iradından mahrum olmayacağı derkârdır. İşbu Bankaların tesisi ecnebi sermayesine muhtaç olduğundan bunda bir gûna mahzur olup olmadığı bahsine gelince, ahali bu bankalardan suhuletle akçe istikraz edüp uhde-i tasarruflarında bulunan arazi ve emlâki ferağ-ı bilvefa²³² ile terhin edecekleri cihetle medyunlardan birtakımı badehu ifayı deyne muktedir olamayarak hasbelmukavele satılacak arazi ve emlâklerinin ecnebi tasarrufuna geçmesi mülâhazası bâdi-i emirde varid-i ezhan ise de indettetik işbu Bankaların tesisinde ecanibin memalik-i şahanedede arazi almak hususunda olan rağbet ve menfaatleri tazyik edilmiş olacağı nümayan olur. Çünkü bâlâda arzolunan edilleye göre şimdiki halde üç dört bin kuruş değeri olan arazinin marüzzikir

²³² Borç ödenince toprağın sahiline geri verilmesi koşülüyle satış.

bankaların teşkilinden sonra kıymeti pek çok terakki edeceğinden şu ucuzluğu hengâmında suhuletle teferruğ olunan arazinin badehu daha ziyade paha ile iştirası hususunda ecnebilerin rağbetine noksan geleceği âzade-i arz ve beyandır. Bu vasıta ile arazi ve emlâkin kıymeti her ne mertebe eder ise kıymet nisbetinde alınmakta olan emlâk vergisi dahi o derece tezayüd eder. Vilâyat-ı şahanede Menafi Sandıklarının tesisi Ziraat Bankası makamında ahaliye sermaye tedariki emeline mebni idüğünden eğerçi hasbelmuzayaka bu sandıkların nukud-u mevcudesinden bir kısmı küllisi hazine-i celile için istikraz olunmasından dolayı ahali bu sandıklardan henüz hakkiyle istifadeye başlamamış ise de bu maksad-ı mühime mebni ahalinin hasılat-ı üşriyesinden senevî alınmakta olan yüzde birden hasıl olan sermayenin mevzuu lehinde istimali dahi lüzum-u kat'î tahtında olmasıyla badema işbu menafi sandıklarının dahi her vilâyette Ziraat Bankası tarzında tesisi ve idaresinin o fen ve marifete vâkıf erbab-ı emniyete havalesiyle muamelâtının ana göre tayini husul-ü matlabi temine kâfi olur.

Ziraatin tezyidiyle envanın teksir ve ıslahı hususuna gelindikte bu dahi bozuk tohumların tebdiliyle beraber tohumu olmıyanlara tavizen tohum verilmekle hasıl olacağından her vilâyette tohumu olmıyanlara veya olup da bozulmuş olanlara ita olunmak ve esmanî Menafi Sandıklarından tavizen verilmek üzere sağlam tohum celp ve tedarik olunarak zürraa itasıyle esmanın hasıl olacak zahair esmanından istifa olunması ve vilâyatta arazinin ziraat müfettişleri tarafından keşif ve tahkik olunacak kuvve-i inbatiyesine göre ahalinin menfaatini mucip daha ne gibi mahsulât yetiştirmek kabil ise bahası Menafi Sandıklarından tesviye olunmak üzere tohumları celbolunarak meccanen zürraa tevzi ve ita ve suret-i zer'i irae ve talim ile hasıl olacak tecrübeye göre o misüllü mahsulâtın teksirine ve bu veçhile vilâyatta envaı mezruatın tezyidinde bezl-i mesai ve ikdam edilmesi lâzım gelir.

İskayı arazi maddesi dahi memalik-i mahrusa-i şahanece teksir-i ziraat ve tezyid-i servet ve mamuriyetin başlıca esbabından olup bu da bazı enhare²³³ hendek açmak ve yüksek araziye makineler vasıtasıyla su çıkarmak gibi amelîyat ve icraata mütevakkıf oldu-

²³³ İrmaklara.

ğundan nerelerde ne gibi ameliyata lüzum olduğu Nafia Nezaretince keşif ve tahkik olunarak yapılacak lâyhalar üzerine şerait-i münasebe ile talib-i taharrisi veya vesait-i saire icrası esbabına teşebbüs olunmak iktiza eder.

Aşayir-i seyyarenin iskânı meselesi de mamuriyet ve servet-i memleketi mucip esbap cümlesinden ise de bu husus ayrıca mütâlâaya muhtaç olduğundan anın da iktizası ber tafsil bilmüzakere neticesinin arz-ı huzur-u âlî kılınacağı derkârdır.

Esbab-ı servetten biri de hayvanatın telefdan vikayesiyle beraber ecnasının ıslahı maddesi olup Fransa etibbayı meşhuresinden Mösyö Pastör'ün hayvanat için keşfetmiş olduğu bir nevi telkih ameliyatının Avrupa'ca fevaid ve muhassenatı tecrübe olunmuş olduğu ve saye-i seniye-i mülkdaride bu iş için mahsusen ve memuren Paris'e izam olunan mirliva (. . . .) ²³⁴ paşa ile refakatinde bulunan diğer tabipler ameliyat-ı mezkûreyi taallüm etmiş oldukları cihetle ameliyat-ı mezkûrenin memalik-i şahanece dahi baytarlara ve belediye tabiplerine talim ettirilerek tamim-i fevaidine müsaraat olunması ve Nafia Nezaretinin salifülbeyan tezkeresinde gösterildiği veçhile ekser mahallerde zuhur eden hayvan hastalığının tedavisiyle men'i sirayeti için memalik-i şahanenin vüs'atı nisbetinde baytar istihdamı muktazi olduğu halde elyevm sekiz vilâyette birer nefer baytar müstahdem olup sair vilâyatta baytar bulunmadığından memalik-i şahanenin ihtiyacı nisbetinde baytar tedariki için mekteb-i tubbiye-i mülkiyede fenn-i baytariye mahsusen bir sınıf küşat edilmesi lâzimedan görünmüştür. Hayvanat cinsinin ıslahına gelince bunun için vilâyatta haralar tesisi lâzım gelirse de bu suret vakte ve masrafa muhtaç olup hal-i hazır-ı malî ise buna müsait olmadığından saye-i kudretvaye-i hazret-i şehinşahide ileride anların da sırasıyla tesisi çaresine bakılmak üzere şimdilik yalnız esb ²³⁵ ve sığırın ıslah-ı ecnası zımmında vilâyatça lüzumu kadar damızlık tedarik olunarak ve cins hayvanın ıslahında olan fevaid ve muhassenat ahaliye tefhim edilerek bu suretle ıslah-ı ecnasa itina ve ikdam olunması husul-ü maksada kâfi görünür.

Şoşe yolların tezayüdü servet ve mamuriyete olan hizmeti müstağni-i arz ve izah olup saye-i muvaffakiyetvaye-i cenab-ı cihan-

²³⁴ Adı okunamamıştır.

²³⁵ At.

banide doksan yedi senesinden üç yüz iki senesine kadar amele-i mükellefe istihdamı hakkında mevzu olan usule tevfikân yedi bin iki yüz altmış yedi kilometre şose yol ve on bir bin dokuz yüz otuz sekiz köprü ile imalât-ı saire-i sınaîye vücude gelmiş ve germi-i inşaat için bir taraftan tedabir-i lâzime ittihaz ve icra olunmakta bulunmuş olduğu Nafia Nezaretinin marüzzikir tezkeresinden istinbat olunup bu bapta ittihaz olunan usul şose imalâtınca husul-ü metalibe kâfi görünmüş olduğundan badema dahi nizam mevzuu dairesinde derece-i ehemmiyeti itibariyle lüzumu olan yolların ameliyat ve inşaatına devam ve itina olunması ve demiryollara gelince bunların umran-ı memleket ve izdiyad-ı servete ettiği hizmet vesait-i sairenin hiç birine makîs olmayarak ehemmiyet-i fevkalâdesi müsellemler olduğundan demiryolların memalik-i şahanede teksiri doksan sekiz senesinde bazı müsaadat ve teshilât iraeisiyle beraber bâ irade-i seniyye mahsusen bir mukavele ve şartnâme layihaları tanzim edilmiş ve Mersin'den Adana'ya kadar altmış yedi kilometrelik bir demiryol yapılarak işlemeğe başlamış olduğu gibi geçende Anadolu hattı için zuhur eden mösyö Erlanger ve mösyö ile kararlaştırılan şerait veçhile inşasına irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahî şerefmüteallik buyurularak mübaşeret olunduğu halde en ziyade ihtiyaç olan hattı aslî vücude gelmiş olacağı gibi bu misüllü sair sermayedaran için dahi numune-i imtisal olarak cihat-ı sairece kol kol demiryollar tesisine talipler zuhuru kaviyyen memuldür.

Bataklıkların tathiri, bazı enharın (nehirlerin) seyr-i sefaine salih olacak bir hale getirilmesi, liman ve rıhtım inşası, numune çiftliği tesisi, ormanların muhafaza ve teksiri, meadinin mucib-i istifade bir yolda işletilmesi, hiref ve sanayiî ihya ve tevsii maddeleri dahi cümle-i âsar-ı nafiadan olup bunlar dahi başkaca mütalaa olunarak olbapta tanzim olunacak layiha-i ubeydanemiz *arz-ı huzur-u âlî kılınacağı ber* mevad-ı maruza-i saire hakkında her ne veçhile irade-i isabetade-i hazret-i padişahî şerefmüteallik buyurulursa mukteziyat-ı kaziyesi infaz edileceği muhat-ı ilm-ü âlî buyuruldukte katıbe-i ahvalde emr-ü ferman hazret-i veliyülemr efendimizindir.

* * *

